

833(2-буря)
Б.919

БУРЯАД
УРАН
ЗОХЁОЛОЙ
ТҮҮХЭ

83.3(2=Буря)973
Б919

Буряад Уласай болбосоролой
болон эрдэм ухаанай яаман

БУРЯАД УРАН ЗОХЁОЛОЙ ТҮҮХЭ

Дунда нургуулин ахамад ангинуудта үзэхэ ном

Улаан-Үдэ
2015

УДК 82.09.512.3
ББК 83.3 (2=Буря) Я 73
Б 919

КОНТРОЛЬНЫЙ
ЭКЗЕМПЛЯР

«Буряад хэлэ Буряад Уласта сахин хүгжөөхэ» гэбэн Буряад Уласай гүрэнэй программын хэмжээндэ Буряад Уласай болбосоролой болон эрдэм ухаанай яаманай мүнгэн хангай дэмжэлгээр энэ ном хэблэгдээ

Зохёогшод

Л.Ц. Халхарова (харюусалгата редактор), хэлэ бэшэгэй ухаанай дэд эрдэмтэн
Б.Б. Бадмаев (эрдэмтэ редактор), хэлэ бэшэгэй ухаанай дэд эрдэмтэн
О.Б. Бадмаева, хурган хүмүүжүүлгын ухаанай дэд эрдэмтэн
Г.Ц.-Д. Буянтуева, хэлэ бэшэгэй ухаанай дэд эрдэмтэн
О.А. Забанова, хэлэ бэшэгэй ухаанай дэд эрдэмтэн

Шүүмжэ бэшэгшэд

Л.С. Дампилова, хэлэ бэшэгэй ухаанай доктор
Х.Г. Цыденова, зааха аргын мэргэжэлтэн

Б 919 Буряад уран зохёолой түүхэ: дунда хургуулиин ахамд ангиуудта үзэхэ ном / харюусал. ред. Л.Ц. Халхарова; эрдэм. ред. Б.Б. Бадмаев. – Улаан-Үдэ: «НоваПринт» хэблэл, 2015. – 304 н.

ISBN 978-5-91121-135-6

Тус ном соо буряад уран зохёолой хуряангы түүхэ үгтэнэ, үндэхэтэнэй бэшэмэл урлалай хүгжэлтын ниитэ ба хубиин зүй тогтоолнууд тайлбариллагдана, һүүлэй үеын эрдэм шэнжэлэлгын хараа үзэлнүүд баримталагдана. Буряад уран зохёолой он дараалал хуулита ёһоороо XX зуун жэлэйнгээ (1905-1991 онуудтахи) түүхэтэ хүгжэлтөөр хизаарлагдабашье, түрүүшынхиеэ үзэг бэшэгэй ба бэшэгэй соёлой талаар үргэдхэгдэжэ, XIII-XVII зуун жэлнүүдтэхи ниитэ монгол зохёолой ба XVIII-XIX зуун жэлнүүдтэхи эртын буряад-монгол удха бүтээлнүүдэй эрхим жэшээнүүдээр уридшалагдаа. Тиймэхэеэ согсолборилон зохёогшод буряад уран зохёолой хүгжэлтын зарим тэды арсалдаатай асуудалнуудта өөһэдын тайлбари, дүгнэлтэ ба тобшолол үгэхые, бэшэмэл соёлой түүхын орёо үзэгдэлнүүдые уншагшадта ойлгосотой болгохые оролдоо.

Энэ ном буряад уран зохёол түрэлхи хэлэн дээрээ үзэдэг дунда хургуулиин ахамд ангиуудай хурагшадта зорюулагданхай.

УДК 82.09.512.3
ББК 83.3 (2=Буря) Я 73

ISBN 978-5-91121-135-6

Отдел краеведческой
и национальной
литературы

6 1 1 6 2 2

© Буряад Уласай болбосоролой болон
эрдэм ухаанай яаман, 2015
© НоваПринт, 2015
© Зохёогшод, 2015

БУРЯАД УЯН ТӨСҮУДАРСТӨӨЛӨЙ
УНИВЕРСИТЕТ
НАУЧНАЯ
БИБЛИОТЕКА

НОМОЙ РЕДАКТОРНУУДЫАА

© Л.Ц. Халхарова, Б.Б. Бадмаев

Хүндэтэ һурагшад!

Танай анхаралда дурадхагдаһан ном болбол түрэлхи хэлэн дээрэ бэшэгдэһэн буряад уран зохёолой хэшээллэхэ түүхэ бэшэ. Тиимэ түүхэ һаял бэшэгдэжэ байна. Манай ном буряад уран зохёол түрэлхи хэлэн дээрэ үзэдэг һурагшадта зорюулагдаһан һуралсалай хэблэл болоно. Ном зохёогшод эгээ онсо зохёолнууды жэшээ болгон баримталхадаа, буряад уран зохёолой бии бололго, тогтон бүрилдэлгэ, болбосоролго, дабшалтын шатануудай ниитэ ба хубиин зүй ёһонууды, найруулга ба гоё һайхание, түрэл зүйлнүүды болон һэдэбүүды тодорхойлхы оролдоо.

Түрэлхи хэлэн дээрэ бэшэгдэһэн буряад уран зохёолой түүхэ тухай ном хэблэхэ гээшэ буряад зохёолой хүгжэлтын шэнэ хараа тогтоолгын тон хэрэгтэй ба шухала шата болоно. Мүнөө үедэ уран зохёол тухай буряад хэлэн дээрэ бэшэгдэһэн ажалнууд гээшэ тон хоморой. Тиихэдэ һуралсалай номууд болбол мүн лэ ехээр дуталдана. Тиимэһээ тус номой буряад хэлэн дээрэ хэблэгдэһэниинь бидэнэй хамтын нэгэ алхам урагшаа гэжэ тоолоё.

Һуралсалай ном соо буряад уран зохёолой түүхэ тодорхойһон онолто хэрэгсэлнүүд ябууд дундаа үгтэнэ. Тэдэнь буряад зохёолой хүгжэлтын шатануудай эгээ шухала шэнжэнүүды согсолно. Гэхэтэй хамта ХХ зуун жэлэй буряад уран зохёолой али олон үзэгдэлнүүдэй дундаһаа түрүүшын жагсаалай зохёолнууд шэлэгдэн абтахаһаа гадна, мүнөө үеын ябасада нүлөө үзүүлхэ жэшээнүүд ном зохёолгын гол тулгуури болоо.

Номой оролто хубида монгол хэлэтэ арадуудай бэшэгэй соёлой болон XVIII-XIX зуун жэлнүүдтэхи эртын буряад-монгол удха зохёолой хүгжэлтын хуряангы түүхэ буряад уран зохёолой гол шухала нүхэсэл боложо үгтэнэ. Гэбэшье бэшэгэй соёлой дэлгэрэлгэ тодорхойһон ниитэ монгол зохёолойнь эртын эрхим жэшээнүүды мүнөөнэй буряад, халха, хальмаг г.м. зоной уран зохёолой анхадугаар эхэ бэшэг гү, али койне гэжэ баримталжа болохогүй бшуу даа. Зүгөөр тэдэ зохёолнуудай олонхинь монгол туургатанай ниитэ нөөсэ баялиг, бүгэдын хүртөөл болоһониинь дамжаггүй.

Номой гол хуби болбол хоёр бүлэгхөө бүридэнэ, ХХ зуун жэлэй I хахадтахи (1905-1955 онуудтахи) болон ХХ зуун жэлэй II хахадтахи (1956-1991 онуудтахи) үргэлжэлхэн, шүлэглэхэн ба зүжэглэхэн буряад уран зохёолой түүхэ удаа дараалан тайлбарилна. Тэрэнэй нэгэдэхи бүлэг соо буряад уран зохёолой бии болоһониинь (1905-1917 онууд), бүрилдэхэниинь (1917-1932 онууд), тиин социалис байдал дүрсэлэн харуулалгын аргын нүлөөн доро тогтонижонги байдалтай болоһониинь (1932-1955 онууд) харуулагдаа. Харин хоёрдохи бүлэг соо буряад уран зохёолой хүгжэн һалбаралгын саашанхи шатанууд зүблэлтэ ниигэмэй ури уналгын (1956-1964 онуудтахи), тэрэнэй удаадахи (1965-1985 онуудтахи) ба олондо соносхолгын (1986-1991 онуудтахи) шатануудаар тайлбариллагдана. Хэрбээ энээнхээ урагша ХХ зуун жэлэй буряад уран зохёол ехэнхи ушартаа зүблэлтэ сагай хуулита зохёолшодой намтараар, тэдэнэй зохёохы замаар үзэгдэдэг байгаа һаань, ном зохёогшод энэ дутагдал усадхажа, хуушан хараа шэнэдхэн хубилгажа, уран зохёолой хүгжэлтын шатанууд, шэнжэнүүд тухай мэдээнүүдые уридшалан үгэбэ.

Һуралсалай номой түгэсхэлдэ лаблаха хэрэгсэлнүүд үгтэнэ. Эндэнь хэрэглэгдэхэн ажалнуудай ниитэ тобьёг, буряад зохёолшодой ба тэдэнэй зохёолнуудай нэрэ зааха үзэг дараалалай жагсаалтанууд болон буряад-оронд ойлгосонуудай тобшо тобьёг ороно.

ХХ зуун жэлэй эсэсэй болон ХХI зуун жэлэй эхинэй буряад уран зохёол оршон сагай дабшалтада сэхэ хабаатай. Тиимэхээ энэ үеын зохёолнуудай хүгжэлтэ мүнөө үеын уран зохёол гэжэ аминдань бүлэглэн хараха шухала. Тэрэнэй саашанхи хүгжэлтэдэ ниитэ монгол, эртын буряад-монгол удха зохёолнууд болон имагта ХХ зуун жэлэй уран зохёолнууд, тэдэнэй найруулгын ба уран һайханай зүй, хэлэнэй баялиг, үүргэ, удха шанар тон сэнтэй болонхой. Түрэлхи хэлэндээ, арадайнгаа соёлдо болон урлалда дурлал хадаа буряад хэлэн дээрэ бэшэгдэхэн зохёолнуудые уншалгаһаа, шэнжэлэлгэхэн ба шүүмжэлэлгэхэн бага бэшээр дулдыданхай байхаар. Юундэб гэхэдэ, һайн зохёол гээшэ хүниие жаргалай долгинтой ниилүүлэн, дорюун сэдхэлэй дали жэгүүр дээгүүр ниидүүлхэ аргатай. Илангаяа шүлэг зохёол болбол хүнэй сэдхэлэй байдал илдам налархай болгожо шадаха хүсэ шэдитэй байхаар бшуу.

Хүндэтэ һурагшад! Энэ ном ахамад ангинуудта үзэгдэхэ һэн тула, танай наһанда тааруу хэлээр бэшэгдэхээр хараалагдаа. Буряад уран зохёолой түүхэ тухай юрэхы ойлгосо үгэхэ, тэрэнэй хүгжэлтын шатануудай шэнжэнүүдтэй танилсуулха гээшэ манай ажалай гол зорилго байгаа.

ОРОЛТО ХУБИ

© Б.Б. Бадмаев

ОРОЛТО ҮГЭ

Буряад уран зохёол хадаа арадайнгаа аман зохёол дээрэ үндэһэлэнхэй. Энэ баримта хүн бүхэндэ мэдээжэ. Буряадууд бэшэгэй, бэшэгэй хэлэнэй дэлгэрээгүй сагта ажабайдалайнгаа элдэб шалтагаануудһаа, али олон үзэгдэлнүүдһээ боложо, хэр угһаа хамаг һайн дүй дүршэлөө, һанал бодолоо, хүсэл эрмэлзэлээ аман үгөөр дамжуулхые, хойто үеынхидтээ аша туһатай ябахые оролдодог байгаа. Тиигэжэ хүүгэдээ эрэлхэг зоригтойгоор, энэрхы абьяастайгаар хүмүүжүүлхын, ухаан бодол хүгжөөхын тулада, баатар, бильгэ, бүхэ, бэхи, мэргэн, сэсэн, түргэн, үбгэн, хүбүүн г.м. хүнүүдээ магтан дурдадаг, эрхим жэшээ, һургаал, заабари болгодог бэлэй. Иимэл ушарһаа аман үгөөр хэлэгдэһэн, түүрээгдэһэн, дуулагдаһан түхэлтэй, олоной һанал, бодол үзүүлһэн удхатай, уран найруулгатай зохёолнууд хамаг зоноймнай сэдхэл, тэрэнэйн гоё һайханайн байдал элирүүлээ. Тиихэ зуура үзэг бэшэгэй хүгжэһэншые сагта аман зохёолой үүргэ ба нүлөөн һуладаагүй, үеһөө үе дамжан, мүнөө сагташые замхаагүй. Гадна арадай аман зохёолой олонхи зүйлнүүд уран зохёолой бии боллодо, болбосоролгодо тон үргэнөөр хэрэглэгдэжэ, хүгжэлтэдэнь нэгэ бүхэли заншал оруулаа. Энэ заншал ямаршые арадай, алишые үеын зохёолдо тусгаар һуури эзэлдэг. Зүгөөр буряад болон Сибириин бусад арадуудай уран зохёолнуудта (проф. С.Ж. Балдановой эрдэмэй тухайламжын ёһоор «аман зохёолой заншалтай» зохёолнуудта – Б.Б.) энэ уран һайханай заншал гол һуури даанхай. Тэрэнэй гол шалтагаан гэхэдэ, эдэ арадуудай аман зохёолой ехэнхи баялиг бөөнэрэй, хэлмэршэдэй, хаялгашадай, түүхэлэгшэдэй, үльгэршэдэй, онтохошодой болон түрэлхиин бусад бэлиг ехэтэйшүүлэй уг дамжан, аман үгэ зандаа олоной дунда таран, удха (бэшэмэл) зохёолнуудтай урданайнгаа найруулга, түхэл, маяг, шэнжэ алдангүй харилсаһаар ба нүлөөлһөөр хүрэжэ ерээ. Иигэжэ уран зохёол саг үргэлжэ арадай аман үгын баялигһаа, «амиды» яряанай хэлэнһээ амияа шэнээр абана, уран аргын элдэб зүйлнүүдээр баяжана, тэрэнэйнгээ хүсөөр зондоо дүтэ ба ойлгосотой байна. Тиимэһээ аман ба бэшэмэл зохёолнуудай нэгэдэл, дундахи холбоо, харилсаа үзэлгэ, эдэниие түүхэтэ хүгжэлтөөрнь ба мүнөөнэйн байдалаар бүһэлэлгэ

хадаа оршон сагай удха зохёол шэнжэлэлгыншье, аман зохёол шудалалайшье гол шухала зорилгонуудай нэгэн боложо тогтонижонхой.

Буряад удха зохёол шэнжэлэлгын үшөө нэгэ шухала ба мүнөө сагта тон багаар үзэгдэһэн зүйл хадаа буряад бэшэмэл зохёолой уг үндэһэ, бии бололго, эртын бэшэгэй соёл шэнжэлэлгэ болоно. Буряадууд ХХ зуун жэлэй урда тээ ганса аман зохёолнуудтай байгаа гэжэ хаража болохогүй. Гадна буряад зохёол гэжэ юрэ ХХ зуун жэлэй үргэлжэдэ байгуулагдаһан уран зохёол гэхээр бэшэ: тэрэнэй эхиндэ Буддын шажанай бүтээлнүүд, хэрэг хүтэлбэрийн дансанууд, саазын бэшэгүү, угай ба түүхэ бэшэгүүд, замай тэмдэглэлнүүд, аман зохёолой буулгабаринууд, XVIII-XIX зуун жэлнүүдтэхи түрүүшын уран туршалганууд, энэдхэг, түбэд, монгол, хитад зохёолнуудай оршуулганууд, эдэнэй буряад хубилалтанууд болон үнинэй мартагдаһан, алдагдаһан түүхын, соёлой, гүн ухаанай тон хоморой ба үнэтэ гар бэшэгүүд оронхой. Имагта эдэ удха зохёолнууд буряад зоние тюрк, монгол оршолонтой болон Сибириин ба хамаг Түб Азиин бусад олон арадуудтай алишье талаһаань холбоно, соёлтойнь нэгэдхэнэ. Энээнине хараха, бодхоохо гээшэ мүнөө үеын хүмүүнлиг ухаанай эрдэмүүдэй ба тэдэниие нэгэдхэхэ зорилгын гол шухала зүйл болонхой.

Хэрбээ энээнһээ урагша Г.О. Туденов, Ц-А.Н. Дугарнимаев, А.Б. Соктоев г.м. манай дээдэ гарай аха эрдэмтэд энэ асуудалда зүблэлтэ засагай үзэл сурталай «хабхагһаа», хүмүүжүүлгын «хуулита» үүргэһээ, социалис байдал дүрсэлэн харуулалгын гуримшуулагдаһан хэб хэмжээтэй «баялигуудһаа» зоригго мүхэнгүй хандаһан байбал, мүнөө сагта тэрэниие үзэхэ, бүрин түгэд шэнжэлжэ шадаха зон тон ехээр үсөөрөө. Эртын буряад-монгол зохёолнуудые эрдэм шэнжэлэлгын талаһаа бүһэлхые зорихон, ехэ, бага юумэнүүдһээ бахардан далтирхагүй ябаһан һүүлшын баатар хүбүүдэй нэгэн Б.Д. Баяртуев байгаа. Энээнине Б.Д. Баяртуевай эрдэм шэнжэлэлгын олонхи хүдэлмэринүүд, тэдэнэй тоодо «Мотивы и сюжеты «Панчатантры» в бурятской литературе дооктябрьского периода» (1987), «Фольклорные истоки литературы бурят-монголов (в контексте истории этноса)» (2001) гэжэ хэлэ бэшэгэй ухаанай дэд эрдэмтын ба докторой нэрэ зэргэнүүдые олгоһон гар бэшэгэй эрхэтэй ажалнууд, «Предыстория литературы бурят-монголов» (2001) гэжэ монографи, бага бэшээр гэршэлнэ. Гадна энэ һайн үүсхэл дэмжэһэн, һүүлэй 10-20-д жэлнүүдэй туршада буряад-монгол удха зохёолой эртын байдал эрдэм шэнжэлэлгын талаһаа шууд анхарһан ондоошье эрдэмтэдэй удха түгэлдэр ажалнууд бии. Тэдэнэй тоодо

С.Ж. Балдановой «Народно-поэтические истоки национальных литератур Сибири (Бурятия, Тувы, Якутия)» (1995), «Литература народов Сибири: этнотрадиция, фольклорно-этнографический контекст» (2008), С.И. Гармаевагай «Типология художественных традиций в прозе Бурятии XX века» (1997), Д.Б. Дашиевай «Бурятская дидактическая литература: проблемы жанрового состава» (1997), В.Б. Махатовай «Буряад уран зохёолой түүхэхээ: урданай найруулганууд» (2000), Е.Е. Балданмаксаровагай «Бурятская поэзия XX века: истоки, поэтика жанров» (2002, 2005) г.м. ехэ бүтээлнүүд илгардаг. Гэбэшье удха зохёолой эртын хүгжэлтэдэ хабаатай шухала зохёолнуудые бэдэрэн олохо, эмхилхэ, хэблэхэ, шэнжэлхэ, тэдээндэ онолто онсодхол, арга шудалалай нуури олгохо ажал үшөөл ехэ. Имагта энэ ажал саашань түбһэн юумэнһээ айнгүй ябуулха гээшэ шухала. Энэ хадаа XXI зуун жэлэймнай уран зохёолой тулгуури, тэрээндэ нургаха онолой, тэрэниие зааха аргын ба шэнжэлхэ эрдэмэй нэгэ ехэ хараа, шэглэл элирүүлнэ, жэнхэни буряад зохёолнуудай уг үндэһэ, өөрсэ байдал, зүүн зүгэй арадуудай заншал, холбоо, харилсаа, нэгэдэл батална. Иимэл ушарһаа ниитэ монгол үеын үзэг бэшэгэй ба бэшэгэй соёлой түүхэ мэдэлгэ гээшэ монгол, буряад, хальмаг г.м. мүнөөнэй монгол хэлэтэй бусад олон арадуудые шудалха эрдэмүүдэй үндэһэн нуури болоно.

Эртын буряад-монгол удха зохёолой баримтануудые бэдэрхэ, оршуулха, шэнжэлэн хэблэлдэ бэлдэхэ ажал зүблэлтэ засагай үедэ тон хүндэ байгаа гэжэ ойлгохоор. Тэрэ үеын гүрэн түрын, коммунист намай суртал, хараа үзэлэй талаар эрилтэ, хиналта г.м. мүнөө сагта мэдээжэ болоһон шалтаганууд удха зохёол шэнжэлхэ эрдэмэй онолто ба арга шудалалай нууриеня нилээд доройтуулаа. Гадна элдэб хэмжээнэй ноёд, намай үзэл нэбтэрүүлэгшэд, идхалгын эдэбхитэд, хүнэй бодол хинан харагшад болбол нармай монгол үзэл, хүрэнгэтэнэй үндэһэрхэхэ үзэл, ородуудта эсэргүү үзэл г.м. шанга аад, хоһон ба даган дуурияһан үгэнүүдээр үндэһэтэнэй бодол, хүдэлөө таһа буруушаажа, XIII-XVII зуун жэлнүүдтэхи ниитэ монгол, XVIII-XIX зуун жэлнүүдтэхи эртын буряад-монгол зохёолнуудые ангиин харша удхатайгаар тэмдэглэһэн байдаг. Имагта мүнөө хараа үзэлнүүдэй хубилһан сагта иимэ ябадал огтолон орхигдожо, буряад зохёохын «сагааншье, харашье толбонуудые» элирүүлхэ, түүхын үнэниие байгуулха хэрэг дахин үргэгдөө. Үндэһэн соёл, урлал, үзэг бэшэг һэргээлгын, арадай аман зохёол болон удха, уран зохёолнуудые бэдэрэлгын, тэдэниие шэнээр бодхоолгын, үзэлгын ба саашань хүгжөөлгын тон орёо саг урдамнай буунхай.

МОНГОЛ ХЭЛЭТЭ АРАДУУДАЙ ҮЗЭГ БЭШЭГЭЙ БА БЭШЭГЭЙ СОЁЛОЙ ХҮГЖЭЛТЫН ШЭНЖЭНҮҮД

Үзэг бэшэг гээшэ хүн түрэлтэнэй ниигэмэй хүгжэлтэдэ эгээ ехэ туйлалтануудайнь нэгэн болодог. Ямаршые арадай түүхэ, соёл, болбосорол зүб ойлгохын тулада, хүн бүхэн түбхын түрүүн тэрэ арадай хэзээ, хаана ба ямар үзэг бэшэгтэй болоһыень тодорхойлдог гээшэ. Бэшэгэй иимэ үүргэ өөр өөрын ээлжээндэ хүн түрэлтэнэй анханайнь ямар нэгэ зүйл бэшэг, дээдэ эртын зураг бэшэг, дунда эртын тэмдэг бэшэг, эртын зурлаа бэшэг, удха бэшэг, дүрсэ бэшэг, үе бэшэг г.м. бэшэгүүд дүүргэжэ байгаа. Гэбэшые ажамидаралай али олон үзэгдэлнүүдые тэмдэглэхэ, зураглан харуулха хэрэг болбол имагта үзэг бэшэгтэ сэхэ хабаатай.

Мүнөөнэй монгол хэлэтэ арадуудай ехэнхи хубинь XIII зуун жэлдэ уйгуржан-монгол бэшэгһээ эхилээд, оршон сагай ород үзэг хүрэтэр бэшэгэй 10 гаран шахуу журам ашаглан хэрэглэжэ, өөһэдын түүхэ, хэлэ, аман болон удха зохёол, соёл, болбосорол, урлал, хүзэглэл, ёһо, гурим, заншал г.м. ажамидаралай бусад олон зүйлнүүдые бусадһаа дутуугүй хүгжөөжэ ябана. Тиихэдэ хуушан монгол бэшэг мүнөө сагта гол түлэб Хитадай Үбэр Монголдо, «тодо бичиг» Синьцзянай ба Цинхай провинциин зарим аймагуудта таһалдангүй ниитэ хэрэглэгдэжэ байһаар хүрөө. Гэхэтэй хамта монгол хэлэтэнэй удамууд бүри эртэ сагһаа үзэг бэшэг хэрэглэдэг, аман үгөөр хэлсэхын хажуугаар бэшэгэй хэлээр харилсадаг байгаа гэхэн тухайламжанууд һүүлэй үедэ гаргагдадаг болонхой. Тиигэжэ Түб Азиин «Агууехэ талаар» ажаһууһан дээдэ эртын протомонгол нүүдэлшэд болон IV-VI зуун жэлнүүдтэхи табгач (тоба), IV-VII зуун жэлнүүдтэхи тогоон (туйхуань), VI-XII зуун жэлнүүдтэхи кидань г.м. монгол соёлтой уласууд тус тустаа ба үе үедөө олон арадуудтай харилсахадаа, гол түлэб хитад бэшэг, зарим ушартаа түбэд (Буддын шажанда ороһон бүлэгүүд – Б.Б.) үзэг хэрэглэжэ ябаһан болодог.

Гадна мүнөөнэй монголшууд VII-VIII зуун жэлнүүдтэхи эртын тюркнүүдэй «монгол бүлэг» бэшэгүүдые, имагта Тола голой баруун талада (Улаан-Баатарһаа 60-д модо зүүн урда зүгэй Баин-Цокто, Налайхад шадар – Б.Б.) олдоһон Тоньюкук түшэмэлэй хүүр дээрэхи шулуун бэшэгүүдые, Орхон шадар (Улаан-Баатарһаа 400-гаад модо

баруун зүгэй Кошо-цайдамда – Б.Б.) олдоһон Куль-тегин, бильгэ Могилян хаануудай хүшөөнүүдые ба Онгин гол (Орхон голдо ороһон гол, Кошо-Цайдамай тала – Б.Б.) шадар олдоһон Алп Элетмиш ноёной хүүр шулуу г.м. Орхоной тулгуур зохёолнуудые, шэнжэлжэ, өөһэдыгөө уйгурнуудтай хамта VIII зуун жэл тухайда согд зонһоо (мүнөөнэй таджигуудай ба үзбегүүдэй элинсэгүүдэйн нэгэ хуби – Б.Б.) үзэг бэшэг абаабди гэдэг байха юм. Энэ баримта болбол мүнөө сагай хараагаар түүхын бодото үндэһэтэйшье байжа болоо. Юундэб гэхэдэ, иргэншэлэй хүгжэлтын байдалаар харахада, имагта согд зон болбол IV-VIII зуун жэлнүүдтэ зүүн ба баруун зүгүүдэй дундахи хамаг шахуу аралжаа наймаа өөһэдын гарта оруулжа шадаһан, Заратустрын, Буддын, Манигай, Несторын г.м. шажануудай хургаалнуудые дэлгэрүүлһэн, харин тэдэнэй үзэг бэшэгынь агууехэ торгон замай ехэнхи хуби хангаха, үнэхөөрөө, олон зоной ниитэ хэрэглэхэ ба дундаа харилсаха ёһотой «лингва франка» шэнги болошоһон байгаа бшуу. Согд бэшэгэй гарбал болбол эгээ эртын финик үзэг бэшэгһээ уг эхитэй (финик – арамей – сири – согд г.м.).

Элинсэгүүдэймнай эртэ саһаа үзэг бэшэг хэрэглэжэ байһанайнь үшөө нэгэ гайхалтай һонин баримта гэхэдэ, минья (тангад) зоной мүнөөнэй Хитадай Үбэр Монголой дэбисхэр дээрэ байгуулһан Си-Ся (982-1038-1227 онууд) гэжэ уласай мэдэлдэ һуугша монгол хэлэтэнэй XI-XIII зуун жэлнүүдтэ тангад (хитад-тангад) бэшэгэй хубилбари хэрэглэжэ байһаниинь болоно. Гадна X зуун жэлһээ киданьгуудайшье мэдэлдэ байһан чжурчжэнь ба монгол хэлэтэй харьяатан эдэнэй анхан хубилган ашаглаһан хитад («Их бичиг», 920 он), уйгур («Бага бичиг», 924-925 онууд) үзэгүүдые мүн лэ хэрэглэжэ ябаа гэхэн һонин баримтанууд «Хятадын үндэстнүүдийн товч түүх», «Бүгд найрамдах Монгол ард улсын түүх. Тэргүүн боть» г.м. ажалнуудта хэрэглэгдээ.

Юрэнхы дээрэн харахада, мүнөөнэй Монголой дэбисхэр дээрэ саг үргэлжэ ажаһууһан угсаатан бүхэн алишье талаараа хитадуудтай харилсадаг һэн тула, хитад үзэгтэй танил, тэрэниие үзэхэн гү, али юрэ хэрэглэхэн байха юм. Тиимэхээ хойто зүгэй нүүдэлшэд гээшэ хунну зоной үеһөө эхилэн, сяньби, тоба, жужань, тюрк, уйгур, кыргыз, кидань, чжурчжэнь уласуудай үенүүдээр бэхижэн, агууехэ Чингис хаанай нэгэдхэлгын үе хүрэтэр хитад үзэг ниитэ хэрэглэжэ байгаа гэхэн Монголой мэдээжэ эрдэмтэн Ц. Дамдинсүрэнэй (1908-1986) тухайламжа бодото үндэһэтэй. Теэд хитад, согд, тюрк, уйгур, кидань, тангад, түбэд г.м. зоной үзэг бэшэг хэрэглэхэн дээдэ эртын монгол (протомонгол)

угсаатануудай хэниинь хаана, хэзээ ба ямар үзэг бэшэг тон түрүүн абааб гэхэн тодо мэдээн мүнөө сагта үгы. Юундэб гэхэдэ, баримта зүйлнүүд хүсэд шэнжэлэгдээдүй байхааа гадна, тэдэнь тон хоморой юм. Тиимэхээ имагта XIII зуун жэл багта монголшууд өөһэдын ехэ гүрэн байгуулхадаа, уйгуржан (уйгуржан-монгол, хитад хэлэн дээрэ вэй-у цзы) бэшэг болон хитад үзэг хуулита болгон хэрэглээ гэхэн баримта мүнөө сагта түүхын гол тухайламжануудай нэгэн болонхой. Уйгур бэшэг хадаа дээрэ хэлэгдэхэн согд бэшэгэй үндэхэтэй, тиимэхээ мүн лэ финик үзэг бэшэгхээ уг эхитэй гэлтэй.

Үнэхөөрөө, дундада зуун жэлнүүдтэхи ниитэ монгол үеын удха зохёолнуудта Тэмүүжин-Чингис хаан ударидагшатай монголшууд 1204 он тухайда наймангуудые дайлахадаа, тэдэнэй Таян хаанай бэшэгэй сайд Тататунга гэжэ уйгур хүнэй туһаар «олон зүйл бичиг утга заалгаж» абаа гэгдэдэг [Монголын нууц товчоо, 1957: 160]. Гэбэшье энэ бэшэгыень Чингис хаанай дээдэ зарлигаар Ехэ Монгол уласай хэрэг хүтэлбэриин, хуулиин талаар «цагаан цаасан дээр хөх бичиг бичиж» эхилхэн хүн хадаа Шихихутуг гэжэ татаар хүн болоно. Энээн тухай «Монголой нюуса тобшо» («Монголын нууц товчоо», 1240) гэжэ түүхэтэ зохёолой 203-дахи зүйлдэ хэлээтэй [Монголын нууц товчоо, 1957: 177].

XIII зуун жэлэй эхин үедэ монголшуудай уйгур бэшэг ниитэ хэрэглэжэ байһанайнь үшөө нэгэ гэршэ болгожо, Чингис хаанай Хитадай гүн ухаатан, аяншалагша, шүлэгшэн, дао шажантанай гэлэн Чан Чунь (Чан Чунь бумба, Цю Чу-цзи, 1148-1227) гэжэ гэгээн багша хүнтэй хөөрэлдөөнэйнэ 1222 оной тэмдэглэл («Чан Чунь Бумба баруун тийш жуулчилсан тэмдэглэл», 1228) баримталхаар. Тиихэдэ Чингисэй шулуун бэшэг («Чингисийн чулууны бичиг», 1224-1225), Гүюг хаанай тамгын бэшэг («Гүюг хааны тамгын бичиг», 1246), Мөнх хаанда зорюулагдаһан хүшөө («Мөнх хааны хөшөө», 1257) г.м. шулуун дээрэ һиилэгдэхэн дурасхаалта бэшэгүүд мүн лэ бүгэдэ монголшуудай XIII зуун жэлэй эхин ба дунда үеын удха зохёолнуудайнь түүхын гайхамшагта баримтанууд болонхой.

Гэхэтэй хамта монголшууд XIII зуун жэлэй эхин үедэ мүн баһа хитад хэлэн дээрэ Ехэ Монгол уласай хэрэг хүтэлбэриин саарһануудые, албанай ба ондоошье бэшэгүүдые бээлүүлжэ байгаа. Энэ ушарһаа «Монголын нууц товчоо» гэжэ зохёол зохёогшо болбол монгол хүн байгаа, харин хитад хэлэн дээрэхи анханайнь баримта хадаа бодото эхэ бэшэгынэ байжа болоо гэхэн тухайламжанууд мүн лэ өөһэдын үндэхэтэй.

Уйгуржан-монгол бэшэг ганса дотоодын албанай хэрэг хүтэлбэридэ хабаатай байгаагүй: гүрэн түрын хэрэгүүдтэ татагдаһан монгол, найман, хэрэйд, уйгур, перс, кидань, тангад, хитад г.м. аймагуудай олон сайд, түшэмэлнүүд элдэб гүрэнэй хаануудта тэдэнэй хэлэн дээрэнь зарлиг буулгахаһаа гадна, уйгуржан-монгол бэшэгээр дабтадаг заншалтай байгаа. Чингис, Үгэдэй, Гүюг ба Мөнх хаануудай үедэ Шихихутуг, Илүгэ, Чингай, Кадаг ноён, Аргун эмир г.м. зон саг сагтаа Монголой эзэнтэ гүрэнэй бэшэгэйнь дарга һуухадаа, уйгуржан-монгол бэшэгэй хүгжэлтэдэ өөһэдын хубитаяа оруулһан юм. Жэшээлхэдэ, Үгэдэй хаанай үедэ гүрэнэй бэшэгэй дарга ябаһан Чингай (Чанай) хитадаар бэшэгдэһэн бэшэгүүдые заабол уйгуржан үзэгөөр дабтан моторлодог байгаа. Харин Иранда һуһан Монголой Абага (1267, 1279 онуудтахи бэшэгүүд), Аргун (1289 оной бэшэг), Газан (1302 оной бэшэг), Үлзийт (1305 оной бэшэг) г.м. хаануудай (хулагуидуудай, «ил хаалингуудай») бэшэгүүд мүн лэ дансалагдан хадагалагдаһанай ашаар мүнөө сагта түүхын ба хэлэ бэшэгэй эрдэмүүдтэ мэдээжэ болонхой. Гэбэшье уйгур зоной бэшэгыг монгол аман хэлэндэ зохилдуулан, 1247/1249 он тухайда хуушан монгол үзэг бэшэгэй сагаан толгой ба үзэглэл байгуулха хэрэг эхилһэн түрүүшын хүн хадаа Буддын шажантанай гайхамшагта эрдэмтэ лама, гэгээрүүлэгшэ Сажа бандида Гунгаажалцан (Кунга Гьялцен Пэлсампо, 1182-1251) болодог.

Түбэд зоной түүхын бэшэгүүдые тобшолходо, Гунгаажалцан болбол монгол бэшэг зохёогшодо тоологдоно. Имагта иимэ тухайламжа зоной хараа үзэлдэ эхинһэнь батажаад, саашадаа олон ондоо ажалнуудта үргэнөөр хэрэглэгдээ. Гэбэшье Гунгаажалцан монгол бэшэг шэнээр зохёогшо гү, али шэнэлэн хубилгагша бэшэ, харин тэрэниие «Зүрхний тольт» гэжэ ажалдаа эхилэн үүсхэгшэ, 44 үзэгыень тэмдэглэгшэ болоно гэлтэй.

Гунгаажалцан болбол 1182 ондо Түбэдэй Зан (Цзан, Цанг) можын Сажа (Сакья) хотын Ладорма нютагта Чжамьянгон гэжэ дээдэ изагууртанай гэр бүлэдэ түрөө. Түбэд зон тэрэ үедэ улас түрынгөө дээдэ хэргэмүүдые абгаһаань ашадаа дамжуулдаг заншалтай байгаа. Энэ заншалай ёһоор Гунгаажалцан болбол Дагба Галсан (Дагпа Гьялцен, 1147-1216) гэжэ гэлэн абгынгаа гол шабинь болоод, Кашмирай бандида гэгээрүүлэгшэ Шакьяшрибхадрын (Каче-Панчен, 1127-1225) саһата Түбэд орон 1179 ондо заларжа ерэхэдэнь, тэрээнһээ һахил абаа. Тиин залуу лама 1219 ондо бадаршан болоод, мүргэлэй замаар Энэдхэг, Непал оронуудаар ябахандаа, гүн ухаанай ном хаялсаха талаар нилээд

болбосоржо бусаһан намтартай. Тиигэжэ Согто Сажаагайнгаа дасанда шэрээтэ бандидаар һууха үедөө олоной дунда Сажа бандида Гунгаажалцан гэжэ алдаршаа: Сажа гээшэнь (сайбар шарайта гэнэн удхатай) түрэнэн нютагайнь нэрэ, бандида гээшэнь Энэдхэг орондо хүртэнэн эрдэмэйнэ зэргэ болоно. Тэрэ үедэ Энэдхэгтэ эрдэмэй ухааниие 5 ехэ зүйлдэ ба 5 бага зүйлдэ хубаадаг байгаа. Ехэ эрдэмүүдтэ, нэгэдэхеэр, гүн ухаан гү, али байгааалиин ба хүн түрэлтэнэй ниигэмэй юрэнхы хүгжэл тухай эрдэм, хоёрдохёор, хэлэ бэшэг гү, али хэлэнэй түхэл байгууламжа, гурбадахяар, шажанай һургаал гү, али самгарди ном, дүрбэдэхеэр, анагааха ухаан, табадахяар, болбосоруулха арга зүй ороно. Имагта 5 ехэ эрдэмүүдтэ мэргэжэнэн хүн бандида гэжэ зэргэ олодог байгаа [Гунгаажалцан. Эрдэниин сан субашид. Түгэсхэлэй үгэ // Байгал. – 1994. – №1. – Н. 156].

Сажа бандида Гунгаажалцан мүнөө сагай байдалаар Согто Сажаагай дасанай зургаадахи шэрээтэ, Түбэдэй улас түрын болон шажанай гайхамшагта ажаябуулагша, Буддын номнолой сакья һургуули байгуулһан дүрбэн ехэ ахашуулай нэгэн, Манджушри бурханай хубилгаан, I Панчен ламын урда түрэл гэжэ тоологдодог. Түбэдтэ Буддын номнолой дэлгэрхэ сагта шажанай номууд гол түлэб самгарди хэлэнһээ оршуулагдан тараһан байгаа. Харин энэ ушарта гансал Гунгаажалцанай бэшэнэн ухаан бодолой зүй эрдэмдэ ба ёһо журамай һургаалда хабаатай ажалнууд түбэд хэлэнһээ һөөргөө самгарди хэлэндэ оршуулагдаһан түүхэтэй.

Монгол бэшэгэй сагаан толгой ба үзэглэл зохёогшо Гунгаажалцан болбол, үнэхөөрөө, Түбэд Монгол хоёрой дундахи холбоо, харилсаа байгуулха, монголшуудай хамаг саашанхи шажанай түүхэ, соёл эгсэ хубилгаха хэрэгтэ нилээд ехэ габьяатай. Зүгөөр тэрэнэй монгол бэшэгэй сагаан толгой хэды ондо зохёожо эхилһэниинь гү, али зохёохо һэдэлгэтэй болоһониинь мүнөөшье хүрэтэр тодорхой бэшэ. Түүхын талаар баримталхада, Годан хаан тайжын (Кадан, Үгэдэй хаанай хоёрдохи хүбүүн – Б.Б.) мэдэлдэ байһан монгол сэрэг Түбэд ороние 1239 онһоо дайлажа эхилээ. Тиигэжэ сэрэгэйнэ Дорда-дархан жанжин саһата Түбэдтэ сакья һургуулиин түлөөлэгшэдые эгээ нүлөө ехэтэй гэжэ мэдээд, Годанда Гунгаажалцан тухай дуулгаһан байдаг. Годан Гунгаажалцаниие Хүхэ нуурай (Амдо) Ланьчжоу шадар һуухадаа, анха түрүүн монголшуудта залаһан намтартай. Гэбэшье Гунгаажалцанай 1244 ондо Түбэдһөө арбатай Пагба-Лодой, зургаатай Чхагна гэжэ ашанараа дахуулан, 1245 ондо Годанай ордон хүрэжэ ерэхэдэнь, тэрэнэ

Гүюг ахынгаа хаан болохо ушараар Хара хорин (Каракорум, Хархорин, 1220-1260 онуудта Монгол уласай түб) ошоһон байгаа. Тиимэхээ түүхэтэ уулзалга оройдоол 1247 ондо боложо, Гунгаажалцан тэрэ үедэ үбдэжэ байһан Годание түбэд эмээр аргалжа шадаа гэлтэй. Тиимэхээ энэл он тухайһаа Гунгаажалцан Годанай хубиин санаарта багшаар тунхалагдажа, Түбэдэй түлөөлэгшэдтэ Ланьчжоу шадар шэнэ ордон ба Трулпэй-дэ хиид бодхоогдоод, монголшуудта шэнэ ном тараалга, титим олголго дээдын зууршалгаар эхилээ гэжэ тоологдоно.

Юрэнхы дээрэнхь харахада, Гунгаажалцан Монгол уласай зарлигаар Түбэдэй 13 түмэнэй дээдэ захирагша боложо, гүрэн түрээ монгол сэрэгэй хюдалганһаа абараа гэгдэдэг. Тэрэнэй үедэ Түбэдэй түб хадаа Сакья хото, харин номноһон «чой-йон» хургаалын монголшуудтай харилсахын хүтэлбэри, зоной нэгэдэлгын шэнэ ёһо заршам болоо. Сажа бандидын 1251 ондо Трулпэй-дэ хиидтэ нүгшэхэдэнь, Чхагна ашань (1239-1267) буян арьбадхын замаар абгынгаа номууды хэблэжэ гаргаа. Харин Пагба-Лодойнь түрэн абгынгаа «сагаан дунгар, бадарай аяга» тодон абажа, сакья хургуулиин табадахи толгойлогшо, Түбэдэй гүрэн түрын ба шажанай түрүүшын захирагша болоо, монгол хэлэ шудалхаяа Годанай, удаань Хубилай хаанай ордондо залараа. Тиимэхээ монгол бэшэгэй түрүүшын хубилалга түгэсхэн бэелүүлхэ үйлэ яаха аргагүй Пагба лама Лодойжалцанай (Дрогон Чогьял Пагба, 1235/1239-1280) ажаябуулгатай сэхэ холбоотой юм.

Пагба (Gro mgon Chos gyal 'Phags pa) лама тухай мүнөө сагта элдэб баримтанууд мэдээжэ. Түбэд баримтын ёһоор тэрэнэй түрэн эсэгэнхь сакья обогой Джанджа Соднамджалцан болодог. Ламын бодото нэрэнхь Лодой Джалцан, харин Пагба гээшэнхь «хүндэтэй» гэнэн хэргэм удхална (G. Nuth). Монголой Сагаан Сэсэнэй бэшэнхь удха зохёолой ёһоор Пагба лама хүхэ хонин жэлдэ (1235 ондо), харин хитад бэшэгүүдээр 1239 ондо түрэнхь болодог. Тиимэхээ тэрэнэй түрэнхь он тухай хоёр ондоо баримта хэрэглэгдэнэ. Академик Поль Пеллио (Paul Pelliot, 1878-1945) имагта хоёрдох баримтынхь зүб гэжэ тоолоо.

Хубилай (Монгол уласай 5-дахь ехэ хаан, Юань улас байгуулагша, 1215-1294) үшөө хаан тайжа ябахандаа, Пагба ламыг 1253 он тухайда өөрын ордондо залаһан намтартай. Тиигэжэ энэ уулзалгын удаа Пагба лама хадаа Буддын шажаниг дэлгэрүүлхэ хэрэгтэ тон габьяа ехэтэй гэгдэжэ, Хубилай хаанай хубиин санаарта багша болон «3 уласай хүзэгэйнхь хаан, дээдын ахамад лама» боложо үргэмжэлэгдөө. Түүхын талаар тодорхойлходо, Хубилай 1260 ондо хаанай шэрээ хуулита ёһоор

эзэлэн нуухадаа, зунайнгаа үргөө Кайпинда (мүнөөнэй Шанду – Б.Б.) байгуулаад, 1263 ондо чжурчжэньгүүдэй анханайнь Чжунду хотые уласайнгаа ехэ ниислэл Дайдун-Хаанбалгас болгоо. Мүнөө тэрэнь Бээжэн хотын Сюаньбу хэсэг болонхой. Имагта 1260 ондо Хубилай хаан монголшуудай дунда ехэ дээдын хайраар Буддын шажан дэлгэрүүлхые оролдожо, Пагба ламые «ехэ уласай багша» гэжэ соносхоһон, тусхай хас шулуун тамга барюулһан байна.

Пагба ламын «табан үнгын улас» ниитэ хангаха тэбхэр дүрсэтэй түбэд (пассепа, зарим ушартаа пассена гэжэ тэмдэглэгдэһэн байдаг – Б.Б.) бэшэг 1260 ондо зохёогдожо эхилээд, хуулита ёһоор хитад, уйгуржан бэшэгүүдэй орондо оройдоол 1269 ондо абтаһан түүхэтэй. Бэшэгэй һонирхолтой нэгэ шэнжэнь гэхэдэ, тэрэнь 44 үзэгтэй болобошье, монгол үгэнүүдые тэмдэглэхын тулада, эдэбхитэйгээр оройдоол 28 үзэг хэрэглэгдэнэ. Хэрбээе хитад зохёолнуудта уйгуржан бэшэг «вэй-у цзы» гэжэ нэрлэгдэһэн байбал, улас түрын шэнэ үзэг «мэн-гу синь цзы», «мэн-гу цзы», «го цзы» гэжэ тодорхойлогдоо. Энэ бэшэг үргэн олоной дунда юрэ «ордон шадархи бэшэг» гү, али бүри хаан гарбалай уг залгамжалгын бэшэг гэжэ тоологдобошье, Монголой Юань уласай мандаһан сагта (Их Юань улс, Даян Их Монгол улс, 1271-1368) заабол хэрэглэгдэхэ боложо, дээдын ехэ хайраар тэрээндэ һураха тусхай һургуулинууд, зааха багшанарай тушаалнууд баталагдана. Удаань дүрбэлжэн үзэг дээрэ хаанай элинсэгүүдтэ зорюулагдаһан уншалганууд үнгэргэгдэхэ, хамаг зарлигууд тунхалагдаха болоо. Харин 1278 оной ехэ зарлигай ёһоор хамаг пайзанууд, тамганууд ба мүнгэнүүд энэл дүрбэлжэн бэшэгээр моторлогдон хубилгагдажа эхилээ. Гадна Юань уласай үедэ энэ бэшэг хинан хараха эрдэмэй тусхай хороон (Хань-линьюань) байгуулагдаһан байдаг. Иигэжэ улас түрын шэнэ дүрбэлжэн бэшэг саг зуура хэрэглэгдэбэшье, хэрэг хүтэлбэрийн бэшэгүүдые, шажанай түүхын олон зохёолнуудые, Хитадай түүхын «Тунцзянь» гэжэ зохёол, Күнзийн суртаалай «Дас-се-янь-и» гэжэ ном, Буддын шажанай «Пратимокши», Гунгаажалцанай «Эрдэнийн сан субашид» (монголоор «Сайн үгт эрдэнийн сан» гү, али хуряангыгаар «Субашид») зэргын һургаалай номуудые мэдээжэ болгоо. Гэбэшье Хубилай хаанай 1294 ондо нүгшэһэн хойно түбэд үзэг дууряһан дүрбэлжэн үзэг болбол монгол хэлэтэнэй хитад бэшэг үзэлгэдэ туһатай байгаашье һаа, саашадаа ехэ дэлгэрээгүй бэлэй. Зүгөөр энэ бэшэг үшөө 80-д жэл шахуу ехэ, бага бэшээр хэрэглэгдэжэ байгаа. Тиигэжэ энэ бэшэг дээрэ Чэн-Цзунай зарлиг (1294), Чжун-Юнай зарлиг (1331), Дармабалын бэлбэһэн

намганай бэшэг (1309), Буянт хаанай зарлиг (1314) г.м. эрхим жэшээнүүд байгуулагдаһан түүхэтэй. Һүүлшын мэдээжэ монгол хүшөө бэшэг хадаа Чун Ян гүнэй бэшэг (1351) гэжэ тоологдодог (Поль Пеллио).

Пагба лама Лодойжалцанай байгуулһан түбэд-монгол дүрбэлжэн үзэг бэшэг мүнөө сагай байдалаар Энэдхэгэй эртын брахми бэшэгһээ эшэ үндэһэтэй байхаһаа гадна, абугида түхэлэй бэшэг болоно гэхээр. Гэбэшье монгол шудалагшадай олонхинь тэрэниие Пагба ламын нэрээр пагба, пакба гү, али пассапа, пассапа гэжэ нэрлэдэг, «үзэг-үе» бэшэг тэмдэглэдэг заншалтай. Пагба ламын бэшэг саашадаа Түбэдтэ (мүн баһа Монголдошье) угалзатуулан гоёожо бэшэхын үзэг боложо хэрэглэгдээ. Зарим эрдэмтэд энэ бэшэг 1443-1446 онуудта солонгос арадай хэлэнэй 51 үзэгтэй хангиль бэшэгэй бии бололгодо сэхэ нүлөөлөө гэжэ баримталдаг.

Түбэдэй Сажа бандида Гунгаажалцанай эхилһэн эдэбхи, үүсхэл үргэлжэлүүлэн, 1307-1310/1311 онуудта уйгуржан-монгол бэшэгы шэнээр заһабарилгада оруулһан ба бодото хуушан монгол үзэг бэшэгэй үндэһэн һуури табиһан хүн хадаа уйгурнуудай бандида Чойжи-Осор (Чойджи-Одсэр) болоно (Л. Концевич). «Мэргэд гарахын орон», «Дэвтэр-онбо» г.м. зохёолнуудта болон зарим эрдэм шэнжэлэлгын ажалнуудта тэрэниие Чойгү-Одсэр (1214-1292) гэжэ түбэд хүндэ тоолодог (Б. Лауфер). Гэбэшье олонхи баримтануудай ёһоор Чойжи-Осор гээшэ XIII зуун жэлдэ бэшэ, харин XIV зуун жэлэй эхиндэ һууһан «Улсын багш» гү, али «Номын гэрэл» гэжэ солотой монголжон уйгур болоно (Ц. Дамдинсүрэн).

Чойжи-Осорой бэшэг болбол монгол хэлэтэнэй саашадаа хэдэн ондоо бэшэгүүдые байгуулһан ба оршон сагта шэнэ бэшэгтэй болоһон ушарһаа «хуушан монгол бэшэг» гэжэ баримталагдадаг заншалтай. Гэбэшье баруун монголшууд тэрэниие «худам монгол үсэг» болгоод, «худам» гэжэ үгэ «ном, бичиг» гэжэ үзэнэ. Гадна зарим зон (Х. Лувсанбалдан, Ц. Шагдарсүрэн) хуушан монгол бэшэгы заншалта ёһоорнь «уйгуржин монгол бичиг» гэжэ тэмдэглэхэ гуримтай.

Бодото дээрээ, улас түрын шэнэ үзэг гол түлэб уйгуржан бэшэг дээрэ зохёогдобошье, Пагба ламын бэшэгэй дүй дүршэл бүрин түгэд даажа абаа. Тиигэжэ Чойжи-Осор хадаа Үлзийт (Монголой 6-дахи ехэ хаан, 1265-1307), Хайсан хүлэг (Монголой 7-дохи ехэ хаан, 1281-1311) г.м. хаануудай һууһан сагта Энэдхэгэй Шантидевын «Бодичария авадара» («Бодисад нарын явдал»), «Бодичария авадара-гийн тайлбар», «Банзарагчийн төгсгөлийн үг (шүлэг)», «Махагалийн магтаал» «Бурхны

12 зохионгуй» («Жатака») зэргын зохёолнуудые бэшэжэ, монгол хэлэ шудалха, мүн баһа самгарди, түбэд, уйгур хэлэнүүдһээ зохёолнуудые оршуулха, дэлбэ, тайлбари хэхэ г.м. талаар тон ехэ амжалтануудые туйлаһан байдаг. Гадна Чойжи-Осор «Зүрхний тольт» (1304) гэжэ монгол хэлэнэй түхэл байгууламжа тухай түрүүшын ном бэшээ гэгдэдэгшые (Фридрих И.). Бодото дээрэ, «Зүрхний тольт» нэрэтэй Сажа бандида Гунгаажалцанай (XIII з.ж.), Чойжи-Осорой (XIV з.ж.) ба Гунгаа-Одсэрэй (XVII з.ж.) гэжэ 3 зохёол тухай «Монголын уран зохиолын тоймдо» тэмдэглэгдэдэг [Монголын уран зохиолын тойм. Нэгдүгээр дэвтэр. XIII-XVI зууны үе. – Улаанбаатар: Улсын хэвлэлийн газар, 1957. – Н. 102-104]. Баһа буряадуудай гайхамшагта цанид-хамба А. Доржиевай иимэ нэрэтэй ажал мүн лэ олондо мэдээжэ болонхой. Хуушан монгол болбол уйгур бэшэгэй үндэһэтэй һэн тула, мүн лэ финик үзэг бэшэгһээ уг эхитэй гэлтэй.

Юрэнхы дээрэн тобшолходо, Монгол орондо хуушан монгол гү, али худам монгол үзэг бэшэг гээшэ нилээд удаан хэрэглэгдэжэ байгаа. Тэрэнэй гаһар ехэ хүгжэлтэдэ 1930-д онуудта хэгдэһэн лата үзэгтэ орохо суута туршалгануудшые ехэ һаад ушаруулаагүй. Гэбэшье Монголдо 1941 оной февралин 1-дэ лата үзэгтэ, удангүй энэл оной мартын 25-да ород үзэгтэ орохо тухай улас түрын тогтоол абтажа, 1946 оной январин 1-һээ хамаг хэблэл, харин 1950 онһоо бүхы хэрэг хүтэлбэри ород үзэгөөр ябуулагдажа эхилээ.

Хуушан монгол бэшэг дээрэ үндэһэлжэ, ондоошые арадуудай бэшэгүүд байгуулагдаһан түүхэтэй. Жэшээн, 1599 ондо Айсиньгиоро Нурхаци хаанай даабаряар Манжа уласай Эрдэни-багша ба Гагай-заргаша хоёр хуушан монгол бэшэг ехэ хубилалтагүйгөөр манжа хэлэндэ тааруулан, *tongki fuka akū hergen* (сэггүй, сахариггүй бэшэг) гэжэ монгол-манжа бэшэг байгуулһан байна. Удаань энэ бэшэг дээрэн эрдэмтэ Да-хай 1632 ондо нэмэлтэ графемүүдые диакритическэ (сэг, сахариг, зурлаа) тэмдэгүүдэй ашаар оруулан болбосоруулжа, 1911 он хүрэтэр хэрэглэгдэһэн хуулита *tongki fuka sindaha hergen* (сэгтэй, сахаригтай бэшэг) гэжэ манжа бэшэг зохёогоо. Энэ манжа бэшэг дээрэ өөрын ээлжээндэ сибэ, дагуур г.м. зоной бэшэгүүд байгуулагдаһан түүхэтэй. Манжанар XVIII зуун жэлдэ мүн баһа дүрбэлжэн үзэг дууряһан үшөө нэгэ бэшэг байгуулжа туршаа. Тиихэдэ манай хүршэ тывалар зон болбол 1930 он хүрэтэр хуушан монгол бэшэг тэрэл зандань хэрэглэһэн аад, 1930 оной юниин 28-һаа хуулита ёһоор лата үзэг, харин 1943 оной сентябриин 8-най тогтоолоор 1944 оной майн 1-һээ ород үзэг

абанан байна. Гэбэшье Чойжи-Осорой байгуулхан бэшэгые Монголой аймаг бүхэн өөрын аман хэлэнэй аялгатайгаар уншадаг заншалтай нэн. Энэ ушарһаа тэрэнэй саашанхи үедэ һууһан эрдэмтэд энэ дутагдалыень үгы болгохо гү, али бэшэгэй хэлэ аман хэлэндээ дүтэ болгохо гэжэ оролдоо. Тиигэжэ хуушан монгол бэшэг хэдэн өөрын өөрсэ бэшэлгэтэй болоһон байдаг. Илангаяа эршэтэйгээр иимэ һэдэлгэнүүд монгол туургата зоной XVII зуун жэл багта тус тустаа илгарха сагта улам түргэдэһэн байна.

Жэшээлхэдэ, Монголой (зарим баримтануудаар Түбэдэй – Б.Б.) мэдээжэ оршуулагша, гэгээрүүлэгшэ Аюуша гуша (монгол бэшэгүүдтэ харчины Аюуш гүүш – Б.Б.) болбол 1587 ондо хуушан монгол бэшэгые галиглаха ёһоор баримталан болбосоруулхадаа, «али-гали» үзэг (самгарди, түбэд, хитад хэлэнүүдһээ абтаһан үгэнүүдые тэмдэглэхэ тусхай үзэг – Б.Б.) зохёожо, тэрээн дээрээ Шаравсэнгын «Хутагт Банзарагч хэмээх таван сахиан» ба «Хутагт цагаан шүхэртэй», «Хар хэлэн нэрт» г.м. сударнуудые монголшолһон байха юм. Энэ «гадаадын үгэ» тэмдэглэхэ бэшэг болбол заншалта хуушан монгол бэшэгэй бодоо шугамаар зохёогдоһон тула, монголшуудай өөһэдын бэшэг ба ойрадуудай «тодо бичиг» хоёрой болболсоролгодо, тиин түбэд үзэг бэшэлгэдэшье горитой нүлөө үзүүлээ. Тиимэһээ тэрэниие мүн лэ түбэд-монгол бэшэг гэжэ тэмдэглэдэг заншалтай.

Галиг бэшэгэй бии бололго тухай мүнөө сагта элдэб һанамжанууд бии болонхой. Ехэнхи ушартаа Аюуша гуша энэ бэшэг III Далай лама Содномжамсын (Сонам Гьяцо, 1543-1588) даабаряар 1587 ондо байгуулһан болоно (Ч. Лоукотка). Хожомой удха зохёолнуудай ёһоор галиг бэшэг имагта Чингисхаан XIII зуун жэлдэ монголшуудта заяалһан байдаг. Зарим эрдэмтэд (Д. Дирингер, Фридрих И.) галиг бэшэг Чойжи-Осорой ажаябуулгатай сэхэ холбоно. Манай ушарта Чойжи-Осор гээшэ XIV зуун жэлэй эхиндэ бодото худам монгол бэшэг байгуулһан болоно. Харин Аюуша-гуша XVI зуун жэлэй эсэстэ тэрэ бэшэгтэнь ондоо хэлэнүүдһээ ороһон үгэнүүдые галиглан тэмдэглэхэ «али-гали» («аялган-хашалган») гэхэ гү, али самгарди хэлэн дээрэ «ка-лекка гэжэ тэмдэглэдэг бэшэг зохёогоо. Галиг бэшэг болбол хуушан монгол бэшэгэй үндэһэтэй һэн тула, мүн лэ финик үзэг бэшэгһээ уг эхитэй гэлтэй. Энэ бэшэг саашадаа XVIII зуун жэлдэ нэмэн заһабарилһан хүн хадаа гүн Гомбожав гээшэ болоно.

Тиихэдэ 1648 ондо ойрад-монголшуудай суута Огторгойн Далай лама (Шара Хабаг, Бархавг, Зая-пандита Намхай Чжамцо, 1599-1662)

монгол бэшэгэй үндэһэн дээрэ тодорхой бэшэг гэхэ гү, али «тодо бичиг» (тод үсэг) зохёһон габьяатай. Энэнь аялган/хашалган абьянуудые тэмдэглэхэ ёһотой сагаан толгойтой бэшэг боложо, нютаг хэлэнэй үгүүлбэридэшые дүтэ, самгарди, түбэд хэлэнүүдһээ абтаһан үгэнүүдые бэшэхэдэшые бэлэн бэлэй. Хальмагууд хадаа энэ 26 үзэгтэй (эгшиг – 7, гийгүүлэгч 19) бэшэг дээрэ өөһэдын тон олон үзүүр үндэр зохёолнуудые байгуулһан аад, 1924 оной январин 6-най ниитэ шиидхэбэреэр ород үзэгтэ, 1930-1938 онуудта лата үзэгтэ ороод, саашадаа дахин ород үзэг шэлэһэн байха юм. Харин Хитадай ойрадууд хуушан монгол үзэгтэ хуулита ёһоор һурабашье, «тодо бичиг» мүнөөшые ниитэ хэрэглэһэн зандаа.

Ойрадуудай түүхын зохёолнуудта Зая-бандида тухай «богдо хутагта», «гэгээн», «рабджамба-цорджи», «цэцэн-цорджи», «луугийн хаан» гэжэ элдэб аргаар үргэжэ тэмдэглэһэн байдаг. Намхайжамца гээшэнь тэрэнэй һахилда хүртэһэн нэрэнь (түбэд хэлэнһээ «Небесный океан» гэһэн удхатай) болоно. Зая-бандида ойрад-хальмаг бэшэг байгуулхын тулада, 1642 онһоо «Манигамбум» («Маани-Гамбум»), «Пачой» («Эцэг ном»), «Бучой» («Хөвгүүн ном») зэргын номуудые монгол хэлэнһээ оршуулжа туршаһан, тэдээндээ түгэсхэлэй шүлэг үгэнүүдые зохёһон байна. Харин 1650-1662 онуудай хугасаада энэ бэшэгээрээ «Ульгэрийн далай», «Алтангэрэл», «Цагаан шүхэрт», Ранжундоржын «Бурханы 67 төрлийн үе» зэргын зохёолнуудай «төгсгөлийн үг (шүлэг)» мэтын 50-д зохёолнуудые бэшэһэн, 177 бүтээлнүүдые түбэд хэлэнһээ ойрад хэлэндэ оршуулһан намтартай. Тэрэнэй ажалнуудайнь тоодо мүн баһа «Ганжуур», «Данжуур» зохёолнуудай хэһэгүүд, «Шэдитэ хүүр», «Этигэл», «Сувахита», «Зункабайн туджи», «Чарья Аватара» (Шантидевын «Бодичарияа авадара»), «Тарбо Чанбо», «Тоть шувууны сургаал», «Наамин мингун шилухту», «Веди-мер», «Чихула кэрэктү», «Молон тойн туджи», «Мэрийн зула», «Малыйн туджи» мэтын эрхим дээжэ жэшээнүүд, гүн ухаанай ба анагааха ухаанай бүтээлнүүд, Бурхан багшын намтар, түүхэ домогууд ороно. Ойрадуудай Зая-бандида 1616-1638 онуудта Түбэдтэ «таван ухааны» номдо һурахадаа, V Далай лама Агван Ловсанжамсын (Нгаванг Лобсанг Гьяцо, 1617-1682) тон дүтын зоной тоодо оролсоо. Тэрэнэй намтар тухай мүнөө сагта олон тэмдэглэлнүүдэй байбашье, имагта Раднабадра шабинайнь «Равжамба Зая бандидын тууж сарны гэрэл хэмээх энэ мэт болой» («Лунный свет – история рабджамбы Зая-пандиты», 1691) гээшэ эгээ мэдээжэ зохёол болонхой.

«Тодо бичиг» болбол хуушан монгол бэшэгэй үндэхэтэй нэн тула, мүн лэ финик үзэг бэшэгһээ уг эхитэй.

Харин 1686 ондо Халхын Үргөөгэй (мүнөөнэй Улаан-Баатар хото) түрүүшын хутагта Үндэр гэгээн Занабазар (Занабазар Джэбзэн-Дамба Гомбодоржийн, 1635-1723) энэдхэг брахми бэшэгһээ эшэ үндэхэтэй «ранджана», түбэд «ланцза» (ланьджа, ланча, ланца, ланза) ба Пагба ламын дүрбэлжэн бэшэг дээрэ үндэхэлжэ, соёмбо (svayambhu гэжэ самгарди үгэһөө гарбалтай, өөрөө өөрыгөө бии болгогшо гэхэн удхатай) үзэг зохёон нартартай. Соёмбо үзэгы зарим ушартаа «гэгээн үсэг» («өөрөө буй болсон гэгээн үсэг») гэжэ тэмдэглэдэг байха юм. Энэ бэшэг монголшуудай зүүн гарһаа баруун гар тээшэ бэшэхэ түрүүшын журам боложо, саг зуура ламанарай уншалгын номууды шэмэглэхын тулада хэрэглэгдэбэшье, монгол бэшэгэй хүгжэлтэдэ, самгарди, түбэд, монгол абяанууды ба тон түрүүн удаан аялганууды тэмдэглэхэ хэрэгтэ өөрын үүргэ дүүргэе. Харин тэрэнэй соёмбо тэмдэг Монголой үндэхэтэнэй хүлдэ тэмдэг боложо, гүрэнэй ехэ туг, хүлдэ, хэлхэе холбооной тэмдэг, мүнгэн дээрэ г.м. улас түрын хэрэгүүдтэ тон амжалтатай хэрэглэгдэнэ.

Үргөөгэй Богдо-гэгээн соёмбо үзэг зохёохо сагтаа мүн лэ энэдхэг брахми бэшэгһээ эшэ үндэхэтэй түбэд бэшэгэй сагаан толгой дээрэ үндэхэлжэ, самгарди, түбэд ба монгол үгэнүүды тусгаар тэмдэглэхэ хэбтээ дүрбэлжэн бэшэг (монголоор хэвтээ дөрвөлжин үсэг, ородоор горизонтальное квадратное письмо) байгуулһан байна. Зарим баримтануудта 70-д гаран үзэгтэй хэбтээ дүрбэлжэн бэшэгыень «хор-ийг» гэжэ нэрлэдэг. Иигэжэ түбэд зон монгол бэшэг тэмдэглэхэ, нэрлэхэ заншалтай.

Хэбтээ дүрбэлжэн бэшэг тухай анха түрүүн эрдэмтэн П.С. Паллас «Собрания исторических сведений о монгольских народностях» («Sammlungen historischer Nachrichten über die Mongolischen Völkerschaften», 1776-1801) гэжэ Санкт-Петербургда хэблэхэн номдоо тэмдэглэе. Занабазар энэ бэшэгээ анхан Зая-бандида Намхайжамцатай зохёожо эхилһэн гэжэ тухайламжа хэгдэдэг. Гэбэшье Үндэр гэгээнэй байгуулһан эдэ бэшэгүүдээ саашадаа яажа ашаглагдаһаниинь, удха зохёолой хүгжэлтэдэ ямар аргаар хэрэглэгдэхэниинь тон хайн мэдэгдэнэгүй.

Гэхэтэй хамта буряадуудай түлөөлэгшэ Вагиндара (А. Доржиев, 1853-1938) лама санаартанай, ноёд сайдай болон сэхээтэдэй буряад-монгол (эрдэмтэ Д.Д. Доржиев хуушан буряад хэлэн гэжэ баримталаа

– Б.Б.) бэшэгэй талаар хэһэн 300-гаад жэлэй оролдолго гуримшуулан, 1905 ондо Санкт-Петербургда «Зүрхний тольт» гэжэ хэлэ шудалха ном шулуун бараар хэблэхэдээ, хуушан монгол бэшэг буряад аман хэлэндэ тааруулан хубилгажа, мүн лэ шэнэ үзэг бэшэг байгуулаа. Тэрэниие «Вагиндарын үзэг» (монголоор «Вагиндрагийн үсэг», ородоор «письмо Вагинтара») гэнэ. Энэ бэшэг дээрэ шулуун барай хүсөөр Санкт-Петербурлын дасанай олонхи номууд барлагдаһан, тэндэхи «Наран» болон Асагадай, Шулуутайн дасануудай хэблэлнүүдтэ арадаймнай аман болон бэшэмэл зохёолнуудай зарим тэды эрхим жэшээнүүд хэблэгдэһэн, тэдэнэй ехэнхи хубинь ХХ зуун жэлэй Октябрийн хубисхалай урда тээхи (1905-1917 онуудтахи) «гэгээрэлгын» өөрсэ уран бүтээлнүүдэй жасада ороһон байдаг. Цанид-хамба А. Доржиевай шэнэ үзэг 1905 онһоо үндэхэтэнэй гэжэ тоологдобошье, тон түрүүн зүүн буряадуудые (ламын шажанда ороһон буряадуудые – Б.Б.) хангажа байгаа. Харин баруун буряадуудай түлөөлэгшэд болбол өөһэдын хэрэг хүтэлбэри, түрүүшын гар бэшэгэй зохёолнуудые болон бэшэмэл бусад зүйлнүүдые ород үзэг бэшэг мэдэхэ зоной туһаар байгуулһан түүхэтэй.

Тиихэдэ Э.-Д. Ринчино (Аламжа Мэргэн) Н.И. Амагаев хоёр А. Доржиевай бэшэгэй зарим тэды үзэгүүдэйнэ бэшэлгэ заһабарилан тодорхойлжо, 1910 ондо «Новый монголо-бурятский алфавит» гэжэ ажал «Сборник монголо-бурятской народной поэзии» гэхэн согсолборидо хэблээ. Харин Б. Барадин «Buriaad zonoī uran eugeiin deejī» гэжэ 1910 оной ажалдаа хуушан монгол бэшэг хуушараа гэжэ тэмдэглэхэдээ, лата үзэг дээрэ үндэхэлэн, барууншье, зүүншье буряадуудай адли хэрэглэхэ журам зууршалһан байна [«Отрывки из бурятской народной литературы (опыт латинизации бурятской письменности). – Санкт-Петербург: Тип. Император. акад. наук, 1910. – 38 с.]. Гэбэшье А. Доржиевай бэшэг Г. Цыбиков мэтэ үндэхэтэнэймнай түрүү сэхээтэд дэмжэжэ, буряад-монгол үзэг 1930 он хүрэтэр ниитэ хэрэглэгдээд, 1931 ондо лата үзэгөөр хэлгэгдээ. Тиигэжэ монгол хэлэн бэшэгэймнай ниитэ хэлэн (литературна хэлэн – Б.Б.) болгогдоһон аад, тэрэнь удангүй энэл жэлдээ сонгоол-сартуул буряадуудай нютаг хэлээр хэлгэгдээ гэлтэй. Харин 1936 ондо үндэхэтэнэймнай хуулита бэшэгэй хэлэн хори буряадуудай нютаг хэлэн дээрэ үндэхэлхэ болгогдожо, саашадаа 1939 ондо үзэгынэ ород үзэгөөр хэлгэгдэһэн түүхэтэй.

Иигэжэ мүнөөнэй монгол хэлэтэ арадуудай элинсэгүүд эртэ урда саһаа үзэг бэшэг дэмжэжэ, аман зохёолһоонь гадна, удха зохёол хүгжөөн, ондоо арадуудһаа дутахагүй ухаан бодолой, сэдхэлэй нөөсэ

баялиг бусад зондо нээжэ, зүүн ба баруун зүгүүдые нягта холбоһон байдаг. Тэдэнэй үзэг бэшэг дэлхэйн олонхи бэшэгүүд мэтэ домог суута библи бэшэгһээ анханайнгаа гарбал абаад, финик, арамай бэшэгүүдээр залгамжалагдан, согд, уйгур зоной бэшэгүүдээр дамжаһаар, өөрын түхэл шэнжэ даагаа.

Гэхэтэй хамта тэрэнь Буддын шажанай хүгжэн дэлгэрхэ бүри энэдхэг, түбэд зоной үзэг бэшэгэй заншалнуудайнь нүлөө нилээд ехээр үзэжэ, пассапа, галиг, соёмбо, бодоо дүрбэлжэн үзэг г.м. бэшэгүүдэй өөрсэ журамуудые тусгаар байгуулаа. Энээнһээ гадна дэлхэйн монгол хэлэтэн саг сагтаа хитад, түбэд, араб, лата, ород г.м. ондоо арадуудай бэшэгүүдые амжалтатай ашаглаһан, харин өөһэдын түүхэтэ дүй дүршэлын солонгос, манжа г.м. зоной үзэгүүдэй хүгжэлтэдэ бага бэшээр нүлөөлһэн байха юм. Энэ болбол олон арадуудай үзэг бэшэгэйн, бэшэгэй соёлойнь ёһотой нэгэдэл, харилсаан, хамтын гайхамшагта туйлалтануудайнь нэгэ ехэ жэшээ болоно.

ОРОЛТО ҮГЭ

Үе бүхэн өөр өөрын хүлдэ тэмдэгүүдтэй, танюуһатай гэхээр. Зуун жэлнүүд, тэдэнэйнь һэлгэсэ ба һубарил бүхэн нэгэ адли бэшэ, онсо илгаануудтай, байдалтай. Энэ талаар ХХI зуун жэлэймнай эхин баһал өөрын шэнжэтэй, һүр һүлдэ ехэтэй байгаа. Мүнөө сагай ниигэм доторхи байдал тон хүндэ ба орёо зандаашье һаа, үнэхөөрөө, тусгаар шэнэ хараа бодолой, урдань үшөө үзэгдөөгүй харилсаа холбооной үе болонхой. Тиимэһээ бодото ажабайдалнай хадаа нэгэ талаһаа һанаа зоболгыншье, харин нүгөө талаһаа этигэл найдабарииншье үе боложо тодороо. Иимэ байдалай нэгэ һайн тала гэхэдэ, хүн болбол энэ дэлхэйгээ хайша хэрэгээр эдлэхэ эзэмдэгшэ гү, али тэрэнэй саг зуурын айлшан бэшэ байһанаа одоо сүм ойлгожо, эхэ зургаан зүйлдэ, хойто, урдахи ба мүнөөнэйнгөө хэрэгүүдтэ тон ханамжатайгаар хандахые, хүн түрэлтэнэй хэтэ мүнхын ниитэ баялигуудые уридшалан сэгнэхые али ехээр оролдоно. Энэ оролдолго-һэдэлгээ зарим зоноймнай үшөө гүйсэд һайнаар мэдэрээшьегүй һаань, тэрэнь шуһан соонь үни нэбтэрэнхэй, ухаан бодолыень эзэлэнхэй. Имагта иимэ эрхэбэшэ байдал ажамидаралаймнай түшэг, үдэр бүриимнай найдал боложо, мүнөө сагай тэмдэг, ерээдүйн танюуһан болоо.

Буряад удхашье, ураншье зохёолнуудай хүгжэлтэ мүнөө хэзээ хэзээнэйхиһээ шахардуу байдалда оронхой гэжэ хэндэшье мэдээжэ. Энэнь түбхын түрүүн ниигэм доторхи олондо хабаатай нүхэсэлһөө сэхэ дулдыдахаһаа гадна, бүхыдөө мүнөөнэй уран зохёолой байдалһаа, тэрэнэй эршэгүй шахуу хүгжэлтэһөө, урданай арга шудалалай хараануудые орхиһон аад, шэнэ уран һайханай гуримуудые хүсэд дүүрэнээр баталаагүй байһан шалтагаануудһаа бага бэшээр тохёолдоо. Зүблэлтэ засагай үедэ хүмүүжэһэн олонхи эрдэмтэд удха зохёол шэнжэлхэдээ, өөрын хараа ба сэдьхэлэй уряа далдалха баатай байжа, зохёолой арадша ёһо, намай гурим ба ангиин харша байдал заабол тэмдэглэхэ, тэдэнэй ашаар хамаг зохёолнуудаа заабол сэгнэхэ ёһотой һэн. Зүгөөр эдэ гуримуудынь зохёолнуудай уран найруулгын тала, бодол ба гоё һайханайнь баялиг үргэнэ бэшэ, харин үзэл сурталай шэглэл уридшалан тодорхойлоо гэхээр. Тусгаар иимэ хараа шэглэлэй ёһоор олонхи хурса удхатай зохёолнууд, илангаяа урданай түүхын ба шажанай бүтээлнүүд, зүблэлтэ засагай хатуу эрилтэнүүдтэ нилээд

хашагдаһан, харин түрэлхиин бэлиг ехэтэй зохёолшод хэһээгдэһэн, олонхинь нэгэ хүндэ шүтэн һүгэдэлгын үедэ сүлэгдэһэн, хюдагдаһан байдаг. Удха зохёол ба бүхыдөө соёл гээшэ гүрэн түрын суртал һургаалай «хабхаг» доро оруулагдахадаа, зүблэлтэ засагай хүмүүжүүлгын үүргэ яаха аргагүй даагаад, нэгэ хэб хэмжээтэй баялигуудые байгуулан үргэхэдөө, өөрын уг түрэлхиин уран һайханай хубааригүй шахуу болошоо. Тиимэһээ социалис байдал дүрсэлэн харуулалга гээшэ өөрын гуримшуулагдаһан аргаараа тэрэ үедэ неоклассицизм мэтэ болошоод байгаа бшуу.

Гэбэшье мүнөө сагта удха зохёолой, тэрээндэ һургаха онолойшье, аргыншье ба зохёол шэнжэлхэ хамаг эрдэмэйшье гол зүйл, уг зорилго, саашанхи хараа шэглэл тусгаар ондоо болонхой. Энэ ушараар алишье үеын зохёолнуудые уран ба гоё һайханайнь байдалаар шэнжэлэн харахадаа, ганса бии болоһон сагтайнь холбохо, тэрэнэйнъ ямар нэгэ эрилтэ гү, али үрэ болгохо бэшэ, харин эдэнээ үргэнөөр бодхоохо, алишье талыень адли хараха, түүхэлэлгын гол ёһо баримталжа, бодото байгаалиин болон хүн түрэлтэнэй ниигэмэй бодото хүгжэлтын гуримаар оршон сагтай, ерээдүйтэй холбон зүрилдүүлхэ арга гээшэ дүүрэн эрхээр олдогдоо. Тиимэһээ мүнөө сагта эрхим жэшээ зохёолнуудаа ганса буряадуудайнгаа үндэһэ яһанайнь байдал соо хараха бэшэ, харин Сибириин, Россиин, Еврази түбиин зүг шэгэй байдалтай, зүүн, баруун зүгүүдэй ба бүхэдэлхэйн зохёолнуудай хүгжэлтэтэй зүб мүрөөрнь холбохо шухала. Үндэһэн буряад зохёолоо бусад арадуудай зохёолнуудай хүгжэлтын жасада харалга гээшэ өөрын ээлжээндээ уран зохёохыдомнай, эрдэм шэнжэлэлгэдэмнай һайн шанарай элдэб заншалнуудаар, хамтын дүй дүршэлөөр, холын хараа зорилгонуудаар эрьехэ, заабол бусаха аргатай.

Мүнөө үедэ ямаршье арадай удха зохёол жэнхэни өөрын өөрсэ уг заншал татахадаа, яһа уһанай илгаагүйгөөр бүхы хүн түрэлтэнэй нангин баялигуудые үргэхые ба тэрээнээрээ сэгнэгдэхые оролдоно гээшэ. Зүблэлтэ засагай үеын 70-д жэлнүүдэй үргэлжэдэ байгуулагдаһан буряад зохёолнуудай эрхим жэшээнүүд мүн лэ арадаймнай нөөсэ баялигта орожо, һүүлэй үеын зохёолнуудай уран һайханайнь гайхамшагта һуури болонхой. Гадна хубилан шэнэдхэлгын удаа бусаагдажа эхилһэн эртын буряад-монгол удха зохёолнууд түүхын, соёлой, уран зохёолой уг эхи тодорхойлон, зоной анхарал бүримүһэн эзэлээ. Тэдэнэйнъ бусаагдаһан ушар, бодхоһон асуудалнууд, удха, түхэл, шанар тон һонирхолтой ба һургаалтай юм. Юундэб гэхэдэ,

буряад арадай бэшэмэл зохёол гэжэ бүри һая болотор гол түлэб ХХ зуун жэлэйнгээ зохёолнуудые удхалдаг, баримталдаг нэгэ «хэб аргатай» байгаа. Тиигэжэ 1917 оной Октябриин хубисхалаар урган гараһан зүблэлтэ засагай үеын зохёол уран һайханайнь гэхэ гү, али түбхын түрүүн түүхын талаһаа баримталан, хэдэн өөрсэ шатануудта хубаадаг заншал уридшалан баталагдаа. Жэшээлэн харахада, буряад уран зохёолой бүридэлгэ гэжэ юрэ 1920-д онуудтахи зохёолнуудые, харин тэрэнэй болбосоролго гэжэ 1930-д онуудтахи зохёолнуудые урдахи уул байдалгүйгөөр баримталдаг ёһо байгаа. Саашань удаа дараалан баримталхадаа, Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агууехэ дайнай үеын, тэрэнэй удаадахи үеын, тиин социализм түгэс үеын зохёол гэхэ мэтээр ХХ зуун жэлэйнгээ хамаг зохёолнуудые хэдэн хубинуудаар хубаадаг бэлэй. Мүнөө сагта ХХ зуун жэлэй буряад уран зохёол тодорхойлходоо, тэрэниие уран һайханайнь, туужалан хөөрэнэн шэнжээрнь ба зураглалгын маягаарнь хоёр үе болгожо бүлэглэхые оролдоно: а) ХХ зуун жэлэй түрүүшын хахадтахи (1905-1955 онуудтахи) буряад уран зохёол; б) ХХ зуун жэлэй хоёрдохи хахадтахи (1956-1991 онуудтахи) буряад уран зохёол. Тэрэнэй нэгэдэхи үе болбол буряад уран зохёолой бии бололгын (1905-1917 онууд), зүблэлтэ зохёолой бүрилдэлгын (1917-1932 онууд), саашадаа тэрэнэй социалис байдал дүрсэлэн харуулалгын гуримуудые баталалгын (1932-1955 онууд) өөрсэ шатануудта хубаагдаа. Харин ХХ зуун жэлэй хоёрдохи хахадтахи буряад зүблэлтэ уран зохёол болбол ури уналгын (1956-1964 онуудтахи), тэрэнэй удаадахи (1965-1985 онуудтахи) ба олондо соносхолгын (1986-1991 онуудтахи) шатануудаар баримталагдан тайлбариллагдана. Иигэжэ буряад зүблэлтэ зохёолой хүгжэлтын хубаари гол түлэб түүхын талаһаа баримталагдаашье һаань, уран зохёолшод ба тэдэнэй зохёолнууд дабшалтын шата бүхэндэнь удхын, түхэлэй, уран найруулгын, хэлэнэй маягай, түрэл зүйлэй талаар шэнэ баялигуудые шэмхэ шэмхээр, үнэтэ уран зүйлнүүдые шадамар бэрхээр ашаглажа байгаа гэжэ онсо тэмдэглэлтэй. Имагта энэ баялиг ХХI зуун жэлдэ бэшэгдэхэ зохёолнуудай нэгэ ехэ түшэг тулгуури, зохёохы аргын түлхисэ, уран һайханайнь һуури боложо үгэхөөр.

Зүгөөр 1917 оной Октябриин хубисхалай урда тээ буряад үндэһэтэнэй түүхэдэ арадай аман зохёолһоо гадна, өөһэдын бэшэмэл зохёолнууд байгаа гү, али, үнэхөөрөө, арад олоноймнай мунхаг байһанда, «Авророһоо» бодото үүрнай сайһан», зүблэлтэ засаг зондомнай соёл, болбосорол, урлал, удха зохёол гэхэ мэтэ хамагы асараа гү гэхэн

асуудал түүхэшэдые, хэлэ, аман ба уран зохёол шэнжэлэгшэдые, багшанарые болон бусад олон түрүү бодолтониие үнинһөө хойшо һонирхуулаа, мүнөөшье һонирхуулһаар юм. Юундэб гэхэдэ, хүн түрэлтэнэй сэдхэлэй ниитэ баялигууд түбхын түрүүн хүн болон арад бүхэнэй өөрын өөрсэ һуудал байдалһаа, ниигэмэйнь хүгжэлтэһөө бага бэшээр дулдыдана. Тиимэһээ тэрэниие сэгнэһэн зон нэгэтэйл, ушартайл хадаа өөһэдын түүхэдэ, соёлдо, ажамидаралайнгаа уг эхиндэ, дүй дүршэлдэ, эртын эрхим жэшээ заншалнуудта хандана. Хэлэ бэшэгэй эрдэмэй доктор, Бурядай гүрэнэй ехэ һургуулиин профессор С.И. Гармаева «Типология художественных традиций в прозе Бурятии XX века» (1997) гэжэ ажалдаа үргэлжэлһэн зохёолнуудай уран һайханайнь заншалнуудай (домог үгэ шудалалай найруулгын зүйгэй, хүзэг мүргэлэй ба уран зохёол доторхи гүн ухаанай) хэб шэнжэнүүдые хүгжэлтөөрнь харахадаа, иимэ байдал тухай тон зүб иигэжэ тэмдэглээ: «...Традиция – основа национального самосознания, человек никогда не сможет быть свободным от этнической логики миропонимания и, несмотря, а, наверно, и вопреки закономерности процесса урбанизации необходимость познания корней будет заставлять человека все больше оглядываться назад, в прошлое в поисках аналогий, которые могут помочь прояснить и подтвердить настоящее...» [Гармаева С.И., 1997: 6]. Үнэхөөрөө, ямаршье зоной өөһэдын ажамидаралай уг эхиндэ, зохёохы ажалайнгаа урдахи үенүүдтэ хандалга гээшэ мүнөө сагай байдалда тон шухала хэрэгсэл болонхой. Энэ хэмжээ саг зуурын эрилтэ бэшэ: тэрэнь дүүрэн эрхээ хубилган шэнэдхэлгын үйлэ хэрэгүүдээр олоошье һаа, бодото дээрээ, хамаг урдахи зуун жэлнүүдтэхи ажаябуулгын гол хараануудайнь нэгэн байгаа юм.

XVIII-XIX ЗУУН ЖЭЛНҮҮДТЭХИ БУРЯАД УДХА ЗОХЁОЛОЙ ХҮГЖЭЛТЫН ШЭНЖЭНҮҮД

Эртын буряад-монгол зохёолнуудыг бэдэрхэ, хэблэхэ ба шудалха ажалай түрүүшын алхамууд бүри 1917 оной Октябриин хубисхалай урда тээ хэгдэжэ эхилһэн түүхэтэй. Гэбэшье иимэ ябуулга гурбан бүрилдэлтэй нэгэ бүхэли асуудал үшөө болоогүй, өөһэдын эрдэм шэнжэлэлгын бодото үндэһэн һууригүй байгаа. Гадна олонхи эхэ бэшэгүүд юрэ гар бэшэгэй эрхэтэй һэн. Зүгөөр энэ ушарта гансал Буддын шажанай номууд Энэдхэг, Түбэд, Монгол оронуудһаа дамжан тараһан тула, эртын буряад зохёолой түрэл зүйлдэ онсо илгардаг. Тиимэһээ Буддын номлолой зохёол эртын буряад-монгол зохёолнуудһаа илгаруулжа, дасанай һургуулинуудай, хэблэлнүүдэй, хэблэлэй үйлэдбэринүүдэй, сангуудай хүгжэлтын оршолондо хараха шухала. Хэрбээ дасанай номуудыг аминдань бүлэглэхэ болоо һаа, буряад иргэн зоной дунда хэблэгдэжэ гараһан эртын бүтээлнүүдэй тоодо түбхын түрүүн юрэнхы эрхын хэбүүд, зарим аман ба удха зохёолнуудай буулгабаринууд болон гол түлэб түүхэ бэшэгүүд илгарха. Имагта иимэ түхэлэй эхэ бэшэгүүд буряад бэшэгэй ба бэшэгэй хэлэнэй хүгжэлтэдэ өөһэдын талаһаа тон ехээр нүлөөлөө гэлтэй.

Буряад түүхэ бэшэгүүдыг бүлэглэжэ харахада, модон барай хүсөөр дасанай хэблэлдэ гараһан иргэн зоной түрүүшын зохёолнуудай нэгэн хадаа «Балжан хатанай туужа» гэжэ зохёолой нэгэ хубилбари болоно. Имагта энэ хубилбаринь (А.М. Позднеевэй 1900 ондо, Ц. Дамдинсүрэнэй 1959 ондо, Г.О. Туденовай 1972 ондо хэблэһэн хубилбари гэлтэй – Б.Б.) анхан 1823-1840 онуудай хугасаада хэблэгдэжэ болоо. Гэбэшье «Балжан хатанай туужа» гэжэ зохёолой түрүүшын жэшээ хори буряадуудай эртын домог дээрэ үндэһэлжэ, 1727-1728 онуудһаа урда бэшэ, 1760-1770-д онуудһаа хойно бэшэ гар бэшэгээр бэшэгдэһэн байжа болоо. Харин өөрөө эхэ домогын болбол буряад арадай аман зохёолдо домог үгэнүүдэй болон үльгэрнүүдэй заншалнуудай удаа түүхэтэ түрэл зүйлнүүдэй түрүүшын һуурида гараха үеэр эгээ мэдээжэ болоо гэлтэй. Тиимэһээ Балжан хатан тухай домог эжэлэдгүй ламын шажание дэлгэрүүлхэ хэрэгтэ хэрэглэгдэхэдээ, бэшэмэл эхэ бэшэгтэй, саашадаа аманшье, удхашье зохёолой онсо хэдэн хубилбаринуудтай болоһон түүхэтэй.

Һүүлэй үеын шэнжэлэлгэнүүдтэ буряад дасануудта барай хүсөөр хэблэгдэһэн номууд тухай хэлэгдэхэдээ, арадаймнай түрүүшын бэшэмэл зохёолнуудай тоодо Хүлэн нуурай (Галуута нуурай) дасанда гараһан «Дара Эхын хорин нэгэн мүргэл» (1820), түбэд зоной «Книга мёртвых» гэжэ зохёолой «Соносогад ехэдэ тонилгагчи нэрэтү ехэ хүлгэн судур орошиба» гээшын тайлбари (1830-1832), тиин Сонгоол дасанай хэблэлдэ гараһан «Доржо жодбо» (1826) г.м. зохёолнууд нэрлэгдэдэг. Гэбэшье эдэ зохёолнууд лама санаартанай уншаха ном байжа, иргэн (эгээлэй) зоной дунда ехэ мэдээжэ бэшэ бэлэй.

Буряад иргэн зоной түрүүшын зохёолнуудай тоодо Цыванжаб (Николай) Сахаровай «Баргажан округто ажаһуудаг бусад түрэлтэн тухай» («Об инородцах, обитающих в Баргузинском округе Забайкальской области») гэжэ түүхын найруулал онсо тэмдэглэхээр. Тус зохёол «Иркутские губернские ведомости» гэжэ сониндо 1869 ондо ород хэлэн дээрэ толилогдоһон түрүүшын тобшо мэдээсэл болоно. Удангүй 1899 ондо «Труды Троицкосавско-Кяхтинского отделения Русского географического общества» гэжэ ном соо Р. Бимбаевай «Заметки о чумной экспедиции в Восточной Монголии» гэжэ замай тэмдэглэлнүүдэй түрэл зүйлдэ хабаатай тэмдэглэл хэблэгдээ. Харин дээрэ нэрлэгдэһэн «Балжан хатанай туужа» зохёолой 1840-д онуудтахи нэгэ хубилбари, Намдалай (Сандан Цыденовай) «Огторгой дор ниисэнэм» ба Д.-Д. Заяевай «Түбэд газар-а ябугсан-у домог» гэжэ зохёолнууд 1900 ондо Санкт-Петербургда эрдэмтэ А.М. Позднеевэй «Монгольская хрестоматия для первоначального преподавания» гэжэ ном соо хуушан монголоор оруулагдахадаа, хэблэхэ үйлэдбэрийн (типографиин) ёһоор гараһан буряад зохёолнуудай эрхим дээжэ жэшээнүүд болоо. Мүн Я.С. Смолев 1904 ондо Санкт-Петербургда «Труды Троицкосавско-Кяхтинского Отделения Приамурского Отдела Императорского Русского Географического Общества» гэжэ хэблэлэй VI ботиин II хэсэгтэ «Бурятские легенды и сказки. Сказание о Бигармацзиди-хане» гэхэн Бигармижид хаан тухай энэдхэг хөөрөөнүүдэй буряад хубилбари гаргаһан байна. Тиихэдэ 1905-1907 онуудта Шулуутайн (Асагад-Шулуутайн) дасанай хэблэлдэ цанид-хамба А. Доржиевай «Монгол-буряад улад анхан хамига-аас тасаржа, ямбар орон-а али сагта хэн хагаантай сагугсан тэригүүтэни тобчилон хуриагсан түүхэ бичиг оршиба» («Монгол-буряад түүхэ оршобо») гэжэ зохёол модон бараар 200 хэнэгээр барлагдаа. Энэл үеэр Санкт-Петербурлын «Наран» хэблэлдэ тэрэнэй «Бурхан багшын намтар

орошибай» (1906) ба Баярта Вампилайтай хамта бэшэһэн «Ухаа сэргээхэ, сэдхэл сайжаруулха үлигэрнүүд орошибай» (1910) гэжэ зохёолнууд хэблэгдээ. Харин Б. Барадин 1908 ондо Санкт-Петербургда «Известия Русского географического общества» гэжэ хэблэлэй 4-дэхи хэсэгтэ «Путешествие в Лавран: буддийский монастырь в северо-восточной окраине Тибета в 1905-1907 гг.» (Санкт-Петербург, 1908), «Живая старина» сэтгүүлэй 1-дэхи хэсэгтэ «Заметки о путешествии (1905-1907) в северо-восточную окраину Тибета» (Санкт-Петербург, 1908), 1909 ондо «Записки Императорского Русского географического общества по отделу этнографии: Сб. в честь 70-летия Г.Н. Потанина» гэхэн хэблэлэй 39-дэхи ботидо «Цам Миларайбы (из жизни в Лавране)» гэхэн замай тэмдэглэлнүүдтэ сэхэ хабаатай ажалнууд, тиин 1910 ондо «Отрывки из бурятской народной литературы. Тексты» (Санкт-Петербург, 1910), «Живая старина» сэтгүүлэй 4-дэхи хэсэгтэ «Рассказ бурятского монаха Гепела про Амдосскую местность Кчаарин» хэблээ.

Удангүй Ц. Жамцарано болбол 1913 ондо «Известия Русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии» хэблэлэй 2-дохи дугаарта «Поездка в Южную Монголию в 1909-1910 гг.» гэжэ мүн лэ шэнжэлхы шэглэлтэй замай тэмдэглэлнүүдые бэшээ. Гадна эрдэмтэн бүри 1907 ондо «Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества» гэхэн хэблэлэй 17-дохи ботидо «Материалы к изучению устной литературы монгольских племён (Образцы народной литературы бурят – Эхирид и Булгад)» гэжэ аманшье, удхашье зохёолнуудта хабаатай ажал хэблэхэн байдаг. Тиихэдэ Г.Ц. Цыбиковай 1899-1902 онуудта Түбэд ошоһон тухай гар бэшэгэй тэмдэглэлнүүд «Буддист-паломник у святынь Тибета» гэжэ нэрэтэйгээр 1919 ондо Петроградта (Санкт-Петербургда) эрдэмтэ С.Ф. Ольденбургын ашаар хэблэгдээ. Юрэнхыдөө, эдэ бүгэдэ болбол XX зуун жэлэй эхиндэ хэблэгдэхэн буряад удха зохёолнуудай эрхим жэшээнүүд болоно. Тэдэниие XX зуун жэлэй эхинэй гэгээрэлгын буряад уран зохёолнуудай түрэл зүйлэй эмхи журамда оруулжа, хаража болохогүй бшуу даа.

Урданай түүхэ болон бусадшье бэшэгүүдые оложо хэблэхэ, шэнжэлхэ тухай асуудал зүблэлтэ засагай тогтохоһоо хойшо бодхоогдоо. Эндэ эрдэмтэ Б.Я. Владимирцовай «Монгольские рукописи и ксилографы, поступившие в Азиатский музей Российской Академии наук от проф. А.Д. Руднева» (1918) гэжэ буряад удха зохёолнуудта тусгаар хабаатай ажал болон тэрэнэй XX зуун жэлэй эхиндэ суглуулан хэблэхэн ба шэнжэлхэн хүдэлмэринүүдые нэрлэхээр. Тэдэнь «Работы по литературе

монгольских народов» (2003) гэжэ номдо шэнээр согсолборилогдожо, дахин хэблэгдэһэн түүхэтэй. Гэбэшье урданай буряад удха зохёол хэблэхэ, шэнжэлхэ асуудал оройдоол 1930-д онуудта түүхын эрдэмүүдэй шудалха гол шухала зүйлнүүдэй нэгэн болоод, имагта 1950-д онуудай «дулааралгаар» бүри дүүрэн эрхээ оложо шадаа.

СССР-эй эрдэмүүдэй Академиин зүүн зүгыг шэнжэлхэ хүрээлэнгэй эрдэмтэд А.И. Востриков, Н.Н. Поппе болбол 1935 ондо «Летопись баргузинских бурят, тексты и исследования» гэжэ ном хэблэжэ, ород ба хуушан монгол хэлэнүүд дээрэ Цыванжаб Сахаровой урид хэлэгдэһэн «Баргажан округто ажаһуудаг бусад түрэлтэн тухай» гэхэн 1869 онойнь зохёол ба Цэдэбжаб Сахаровой «Баргажанай бурядад түүхэ бэшэг» (1887) оруулхадаа, шэнжэлхы маягтайгаар оролто хуби, тайлбари хоёрыг нэмээ. Энэл 1935 ондо профессор Н.Н. Поппе болбол «Труды Института востоковедения. Том 9. Материалы для истории бурят-монголов. Выпуск 2» («Труды ИВАН» – Б.Б.) гэхэн номой «Летописи хоринских бурят. Выпуск 1» гэжэ хэсэг бэлдэхэдээ, А.М. Позднеев Ц. Жамцарано хоёрой анхан олоһон Т. Тобоевой «Хориин болон Агын буряадуудай урда сагай түүхэ» (1863) ба В. Юмсуновой «Хориин арбан нэгэн эсэгийн уг изагуурай туужа» (1875) зохёолнуудыг хуушан монгол хэлэн дээрэн урид хэлэгдэхэ үгэтэйгөөр хэблэнэ. Гэхэтэй хамта эрдэмтэн урид хэлэгдэхэ үгэдөө 16 түүхэ бэшэгүүдыг нэрлэжэ, тон түрүүн шэнжэлхы ажалай бүридхэл хэһэн байдаг. Харин эрдэмтэ В.А. Казакевич энэл «Труды ИВАН» номой «Летописи хоринских бурят» гэжэ хоёрдохи хэсэг (1935) бэлдэжэ, буряад түүхэ бэшэгүүдэй тобьёг үргэдхэн нэмэхэдээ, Ш.-Н. Хобитуевой «Хориин арбан нэгэн эсэгийн уг изагуурай туужа» (1887) урид хэлэгдэхэ үгэтэйгөөр хуушан монгол хэлэн дээрэн хэблээ. Гадна 1936 ондо эрдэмтэн Н.Н. Поппе «Труды ИВАН» номой «Летописи селенгинских бурят. Выпуск 1» гэжэ хэсэг хэблэлдэ бэлдэхэдээ, Д.-Ж. Ломбоцэрэновой «Сэлэнгын монгол-буряадуудай түүхэ бэшэг» (1868) оруулаад, 1940 ондо Т. Тобоевой, В. Юмсуновой урид хэлэгдэһэн зохёолнуудыг хуушан монгол бэшэгһээ ород хэлэн дээрэ оршуулан, «Летописи хоринских бурят» гэжэ нэрэтэйгээр гаргаа.

Хэрбээ мэргэжэлтэд 1930-д онуудта урданай буряад-монгол зохёолнуудыг олониитэдэ бусааха ажалдаа гол түлэб бэдэрэн бүридхэхэ, оршуулха, хэблэхэ гэхэн зорилгонуудыг хараалһан байбал, 1950-д онуудһаа тэдээнээ гүйсэд дүүрэнээр шэнжэлхэ гэхэн уялга түрүүшын һуурида табяа. Удаа дараалан нэрлэхэдэ, 1949 ондо Г.Н. Румянцев болбол «Сборник трудов по филологии» гэжэ Б-МНИИКЭ-гэй хэблэлэй

2-дохи дугаарта Д. Ёндоновой «Эхирэд-булагадай цоогол эсэгийн түүхэ бэшэг» (1910) лата ба ород хэлэнүүд дээрэ хэблэхэдээ, хэлэ бэшэгэй ба түүхын эрдэмүүдэй талаһаа тобшолһон оршол хабсаргалта хоёрые нэмээ, 1952 ондо З. Тагаров «Записки Бурят-Монгольского научно-исследовательского института культуры» гэжэ ном соо «Бишихан записка» («Бичихан запискэ», 1870-д онууд) шэнжэлэлгэдэ оруулаа, Г.Н. Румянцев 1956 ондо Буряад-Монголой соёлой эрдэм шэнжэлэлэлгын хүрээлэндэ ород хэлэн дээрэ «Баргузинские летописи» гэжэ ном соо «Краткое повествование о старинной истории Баргузина», «Сокращенная история баргузинских бурят с присовокуплением документов Цыжиб Цыренова», «История перекочевки в Баргузин в 1740 году баргузинских бурят с севера Байкала под предводительством Ондreja Шибшеева» гэнэн 3 өөрсэ зохёолнуудые монгол эхэ бэшэгтэйгээрнь ба тусхай ажаглалтатайгаар гаргаа. Харин 1957 ондо Ленинград хотодо эрдэмтэн Л.С. Пучковский «Монгольские, бурят-монгольские и ойратские рукописи и ксилографы Института востоковедения. Вып. 1. История, право» гэжэ номой «Буряад-монголшуудай түүхэ» («История бурят-монголов») гэжэ хэһэгтэнь 16 түүхэ бэшэгүүдые ба түрүүшынхиеэ 6 угай бэшэгүүдые бүридхэһэн байна. Тиихэдэ 1960 ондо Г.Н. Румянцев «Труды Бурятского комплексного научно-исследовательского института» (Тр. БКНИИ – Б.Б.) гэжэ ном соо «Бурятские летописи как исторический источник» гэнэн ниитэлэл бэшэжэ, энэ сагта хэгдээд байһан хамаг ажал 4 талаар согсолходоо, буряад түүхэ бэшэгүүдэй яаха аргагүй удха зохёолдо хабаатай байһыень онсо тэмдэглээ. Харин 1964 ондо С.Д. Дылыков «Краткие сообщения Института народов Азии» гэжэ ном соо «История образования подгородного рода, написанная Долсамдоржи Гемпилоном» («Хагас түрын подгородно отог», 1833) гэнэн зохёол хуушан монгол хэлэн дээрэнь хэблэхэхээ гадна ород хэлэн дээрэ оршуулаад, оролто үгэ үгөө. Иигэжэ буряадуудай түүхэ бэшэгүүд 1950-1960-д онуудта түүхын эрдэмүүдэй талаһаа нилээд үргэнөөр ба гүнзэгыгөөр үзэгдэһэн байна. Энэ ехэ ажалай тусгаар дүн боложо, Ц.Б. Цыдендамбаевай «Неизвестные бурятские хроники» (1970) гэнэн шэнжэлхы ниитэлэл болон «Бурятские исторические хроники и родословные: историко-лингвистическое исследование» (1972) гэжэ түүхыншье, хэлэ бэшэгэйшье эрдэмүүдэй талаһаа хэгдэһэн гайхамшагта ажал хэблэгдээ. Имагта энэ ном болбол мүнөө сагта буряад түүхэ бэшэгүүдые алишье эрдэмэй талаһаа шудалха гол

хэрэгсэл болонхой гээшэ. Тэрэшэлэн энээнһээ ехээр хэрэглэгдэдэг, уншагдадаг эрдэм шэнжэлэлгын ном гэжэ мүнөө сагай байдалаар үгы шахуу юм. Ц.Б. Цыдендамбаевай эрдэм шэнжэлэлгын ажалай 1-дэхи бүлэг 2001 ондо аминдаа ном боложо, Буряад республикын хэблэлэй үйлэдбэридэ дахин хэблэгдэһэн түүхэтэй.

Буряад түүхэ бэшэгүүд болон түүхэтэ удха шанартай зохёолнууд 1950-1960-д онуудта ганса Буряадтамнай, СССР-эй эрдэмүүдэй Академиин зүүн зүг шудалалай хүрээлэндэ ба Ази түбиин арадуудай хүрээлэндэ шудалагдажа, хэблэгдэжэ байгаагүй. Эрдэмтэд эдээн тухай мүн баһа Хитадта, Монголдо болон бусад оронуудта бэшэһэн байдаг. Жэшээн, Монголой мэдээжэ эрдэмтэн Ц. Дамдинсүрэн «Монгол-ун уран зохийал-ун дэгэжи загун билиг орошивай» (Улаанбаатар, 1959) гэжэ номдоо анхан А.М. Позднеевэй 1900 ондо толилһон «Балжан хатанай туужа» зохёолой хубилбари ба Намдалай «Огторгой дор ниисэнэм» («Огторгойгоор ниидэнэм») гэһэн шүлэгэй хэһэг оруулаа. Монголой түрүүшын академик Б. Ринчен хадаа 1959 ондо Энэдхэгэй соёлой уласхоорондын академиин «Шатапитака» хэблэлдэ «Сэлэнгын буряадуудай зургаан отог, найман эсэгийн тобшо домог» ба Буян-Далай дооромбын «Буряад газар-а бурхан-у шажани дэлгэрсэн тобшо түүхэ» («Бурханай суртаалай яажа дэлгэрһэн тухай, хэдэн ламанарай намтар тухай») гаргаһан, харин 1965 ондо Венгриин «Acta orientalia Academiae scientiarum Hungaricae» гэжэ сэтгүүлдэ «Об одной хори-бурятской родословной» хэблэһэн габьяатай. Тиихэдэ Монголой буряад эрдэмтэн Сумьяабаатар 1966 ондо Улан-Баатарта «Буриадын угийн бичгээс» гэжэ ном 1500 хэһэгээр хэблэжэ гаргаа.

Буряад түүхэ бэшэгүүдые һүүлэй үедэ оршуулха, хэблэхэ ажал 1990-д онуудһаа эхитэй. Урданай түүхын, угай болон ондоошье бэшэгүүдые тэрэ саһаа мүнөө хүрэтэр «Буряад үнэн», «Толон» г.м. һонинууд, «Байгал», «Морин хуур» г.м. сэтгүүлнүүд болон бусад хэблэлнүүд тон дэлгэрэнгыгээр гаргадаг болонхой. Тиигэжэ һүүлэй 10-20-д жэлдэ уг изагуурай туужанууд, түүхын тэмдэглэлнүүд мүнөөнэй буряад бэшэгэй хэлэндэ оруулагдажа, һонин сэтгүүлнүүдтэ ба номуудташье үргэнөөр хэблэгдэнэ. Тэрэ талаар «Бальжан хатан» (1728-1760), Д. Дарбаевай (1839; 1846), ахалагша лама Т. Цэбээнэй (1843), худай отогой эмшэ А. (Ванчиг) Сахиинай (1845), Т. Тобоевой (1863), В. Юмсуновой (1875), Ш.-Н. Хобитуевай (1887), А. Очировой (1902; 1914), С. Вандановой (1911), Ж. Галсановой (1917), Р. Санжиевай, А. Доржиевай г.м. хори буряадуудай түлөөлэгшэдэй, Лубсановой (1814), сонгоол

отогой соржо лама Эрхэтын (1830), Д.-Ж. Ломбоцэрэновой (1832; 1832; 1868), Д.-Д. Гэмпилоной (1833), С. Юмовой (1887), Пахлашкин ламын (1890), Ц.-Д. Бадмацыреновой (1899), Б. Будаевой (1918), Д. Ёндоновой (1910), Б. Эрдынеевэй г.м. Сэлэнгын монгол-бурядуудай түлөөлэгшэдэй, тиин Ц. (Николай) Сахаровой (1869), Ц. Сахаровой (1887), Баргажанай ласаб шэрээтэ, эрдэмтэ лама Ц. Цэрэновой (1917), Д. Бубеевэй (1923) г.м. Баргажанай бурядуудай түлөөлэгшэдэй гол түлэб XIX-дэхи зуун жэлдэ ба XX зуун жэлэй эхин үедэ байгуулхан Хориин, Сэлэнгын, Баргажанай бурядуудай эртэ урдын уг изагуурай туужанууд, түүхын зохёолнууд шэнээр хэблэгдээ. Мүн баһа «Доржо жодбо» (Улаан-Үдэ, 1992), Гунгаажалцанай «Эрдэниин сан субашид» (Улаан-Үдэ, 1994) гэжэ зохёолнуудай «Байгал» сэтгүүлдэ хуушан монгол хэлэн дээрээ ба мүнөөнэй буряад хэлэн дээрэ хэблэгдэһэниенъ түрүүлэн нэрлэхээр (оршуулагшань Б.-Д. Содномой). Гадна М. Батоин болбол «Доржо жодбо. Священная книга Будды» (Улан-Удэ, 2009) гэжэ ном аминдань хэблэлдэ бэлдэхэдээ, энэ зохёол хуушан монголһоонь дахин буряадшалжа, ород хэлэн дээрэ оршуулгатайгаар (оршуулагшань Ж.Н. Ринчинова) гаргаһан байна. Гэбэшье хэшээллэхэ номуудта эрдэмтэ Ш.Б. Чимитдоржиевай хүтэлбэри доро гараһан «Бурядад түүхэ бэшэгүүд» (Улаан-Үдэ, 1992), «Бурятские летописи» (Улан-Удэ, 1995), «Бурядад түүхэ бэшэгүүд. 2-дугаар ном» (Улаан-Үдэ, 1998), «Бурятские летописи» (Улан-Удэ, 2011) гэжэ суглуулбаринууд тоологдоно. Мүн лэ эндэ Бодонгууд Абидын үүсхэлээр Хитадай Үбэр Монголдо 1999 ондо хуушан монгол хэлэн дээрэ хэблэгдэһэн «Бурядад түүхын сурбалжа бэшэг» (Хүх-хото, 1999) гэжэ ном онсо тэмдэглэлтэй. Улаан-Үдэдэ гараһан түүхэ бэшэгүүдэй буряад суглуулбаринуудта мүнөөнэй буряад хэлэндэ оруулагдаһан А (В.) Саагиевай, Т. Тобоевой, В. Юмсуновой, Ш.-Н. Хобитуевой, А. Очировой, А. Доржиевай, Буян-Далай дооромбын, Д.-Ж. Ломбоцэрэновой, Д. Гемпилоной, С. Юмовой, Б. Будаевой, Д. Ёндоновой, Ц. Сахаровой, Ц. Цэрэновэй бэшэһэн зохёолнууд, мүн баһа «Бишыхан записка», «Балжан хатан тухай туужа домог», «Балжан хатанай туужа», «Баргажан бурядад эртын түүхэдэ хабаатай зарим зүйлнүүд», «Баргажан бурядууд тухай» болон зарим тэды угай бэшэгүүд ба угай түүхэ домогууд оруулагдаа. Тиихэдэ ород хэлэн дээрэхи шэлэгдэмэл суглуулбаридань имагта Д. Дарбаевой, Т. Тобоевой, В. Юмсуновой, Д.-Ж. Ломбоцэрэновой, Д. Гемпилоной, Б. Будаевой Д. Ёндоновой, Ц. Сахаровой зохёолон бэшэгүүдэй ба «Бишыхан записка» зохёолой оршуулганууд үгтэнэ. Харин Үбэр Монголдо гараһан номдо Т. Тобоевой, В. Юмсуновой,